

Vormend lezen

OPVATTINGEN OVER DE TAAK VAN HET LITERAIRE LEESONDERWIJS, CA. 1890-1940¹

Ton van
Kalmthout

Inleiding

Hoe vaak krijgen vooral jongeren niet te horen, vroeg de uitgever Leo Simons zich in 1910 hardop af, dat ze zich al te zeer verliezen in hun boeken om nog te merken wat er gebeurt in de wereld om hen heen? Simons vond het maar een dom verwijt:

Zegenen moest men de gaaf, om zich te verdiepen, geheel zich over te geven, geheel te verzinken in lectuur! – Ik weet wel, 't is meest om de spanning, om het verhaal, om de gebeurtenissen. Maar wat een heerlijk vermogen! – Zich te kunnen concentreren! – Wèg al wat daar buiten ons beweegt, en warrelt en afleidt! – Wèg de realiteit! en niets levend dan die werkelijkheid van de verbeelding, die de schrijver bezig is voor ons te openen en op te bouwen! – Een heel andere wereld, die zich opent; heel andere levens, heel andere wezens, die we leren kennen, met wie we verkeerden, in wie we doordringen! Onze ikheid, onze eigen wensen, onze eigen belangen, behoeften, nooden, begeerten, driften, ze liggen aan band, worden vergeten voor die der mensen uit het boek! – Is dat niet een voortreffelijke les in onzelfzuchtigheid? – Voor die mensen in het boek, voor wie we sympathie krijgen, wat zouden we daar niet alles voor willen doen! – Ze helpen, raden, steunen, waarschuwen, voor ze door het vuur lopen!²

Tot degenen tegen wie Simons het opnam, behoorden ongetwijfeld de opvoeders die zich bezighielden met het leesonderwijs. Die namen meestal geen genoegen met zo'n gemakkelijke 'les in onzelfzuchtigheid'. Een doordacht leesonderwijs zou naar verwachting heel wat meer vitale belangen voor leerling en samenleving kunnen behartigen en de jeugd juist weerhouden van escapisme.

Leren lezen maakte in de periode 1890-1940 gedurende het hele curriculum het grootste deel uit van het moedertaalonderwijs. Daarin waren taal- en letterkundig onderricht nog sterk verweven, onder meer doordat het literatuuronderwijs in het verlengde lag van het leesonderwijs en er gedeeltelijk mee samenviel. Voor de Tweede Wereldoorlog (en ook nog even daarna) was men het er doorgaans over eens dat het leesonderwijs toe moest werken naar de meesterwerken uit de Nederlandse literatuur. Daartoe werden al vanaf de lagere school voor kinderen

bevattelijke en in moeilijkheidsgraad opklimmende, fictionele teksten behandeld, om in de loop van de 3^e klas van de middelbare school de overgang te maken naar Hildebrands *Camera obscura* en andere eenvoudige literatuur voor volwassenen. In de bovenbouw werd tenslotte ook moeilijkere volwassenenliteratuur gelezen. Hier maakte het literaire leesonderwijs ongeveer de helft uit van het lesprogramma. Literatuuronderwijs op scholen voor voortgezet onderwijs³ stond dus grotendeels in het teken van het *leren lezen* van literatuur, meer dan in het opdoen van literair-historische kennis.

In het buitenland werd de laatste decennia al uitvoerig onderzoek gedaan naar de geschiedenis van het leesonderwijs,⁴ maar in Nederland komt het pas de laatste jaren voorzichtig op gang.⁵ Dat is opmerkelijk, omdat historisch onderzoek naar de leescultuur hier al langere tijd floreert. Maar receptie- en boekhistorici hebben het onderwijs tot dusver grotendeels links laten liggen, hoewel de lezers hun eerste belezenheid doorgaans toch opdeden op school en een aanzienlijk deel van de boekenproductie bestemd was voor het onderwijs.

Wel is al sinds 1939 de rijk gedocumenteerde, maar vooringenomen dissertatie van Hendrik de Vos over de geschiedenis van het Nederlandse moedertaalonderwijs voorhanden.⁶ De Vos was een toegewijd discipel van de bekende onderwijsvernieuwer Jan Hendrik van den Bosch. Daarom lichtte hij de koerswijziging in esthetische richting sterk uit, die Van den Bosch en andere voorvechters van de 'Nieuwe Richting' vanaf het begin van de jaren '90 in het literatuuronderwijs tot stand wilden brengen, in het voetspoor van de Tachtigers: ook op school diende de persoonlijke ervaring van literaire schoonheid voorop te staan. Maar er werd indertijd niet voor niets geklaagd over gebrek aan eensgezindheid over de doelstellingen en methodes van het moedertaalonderwijs.⁷ Latere onderzoekers zijn dan ook herhaaldelijk op uitspraken gestuit die laten zien dat het literatuuronderwijs in de periode 1890-1940 een ruimer gesorteerd takenpakket heeft gehad.⁸ En het beeld van wat men dan zoal wilde bereiken, kan nog verbreed en scherper gesteld worden. Dat wil ik doen in dit artikel.

Aan de hand van theoretische en opiniërende beschouwingen van leraren, leraarenopleiders, onderwijsinspecteurs, didactici en pedagogen zet ik een viertal missies op een rij, die het literaire leesonderwijs moest vervullen: die van taalkundige, nationalistische, esthetische en morele vorming. Het ging niet in alle gevallen om eenduidige taakopvattingen. Daarom onderscheid ik bij de esthetische vorming een 'tekstverklarende', een 'zuiver esthetische' en een 'kritisch-analytische' benadering, terwijl ik bij de morele vorming afzonderlijk aandacht besteed aan karakterontwikkeling, aan zedelijke ontwikkeling (in engere zin) en aan godsdienstige ontwikkeling. Al die verschillende opvattingen over de taak van het literaire leesonderwijs stonden soms op gespannen voet met elkaar, maar waren dikwijls ook nauw aan elkaar verwant of werden met elkaar gecombineerd. Wat zij in ieder geval gemeen hadden, was dat zij stoelden op negentiende-eeuwse ideeën over het nut van het lezen van literaire teksten.

Een negentiende-eeuwse erfenis

Waarom zou een scholier literaire teksten moeten lezen? In de tweede helft van de negentiende eeuw dacht men dat daar zowel persoonlijke als sociaal-maatschappelijke belangen mee gediend waren. Op het persoonlijke vlak ging het om de vorming van de individuele leerling, van wie men hoopte dat hij genoeg aardigheid in goede lectuur zou krijgen om er na het verlaten van de schoolbanken mee door te gaan. Maar bij louter leesplezier mocht het niet blijven. Verantwoorde lectuur zou bij de leerling een goede smaak ontwikkelen, hem ethisch onderscheidingsvermogen bijbrengen en bekend maken met zijn maatschappelijke plichten. De bestegidsen hierbij, zo was menigeeen van oordeel, waren literatoren, zeker degenen die tot de klassieken gerekend werden. Zij immers stonden van oudsher te boek als voorbeeldige geestelijk leiders en werden bij voorkeur voorgesteld als toonbeelden van deugdzaamheid. Bovendien waakten zij over de vitaliteit en de zuiverheid van de taal, die zij in zijn hoogste staat deden kennen.⁹ Wie zijn taal leerde, kon dat dus het beste doen aan de hand van grote schrijvers. Het vaderland zou daar evenzeer profijt van hebben, want op die manier werden de volkstaal en de nationale cultuur, in het bijzonder de literatuur, steeds in ere gehouden. En dat waren, net als een moreel hoogstaande bevolking, belangrijke factoren als het ging om de identiteit en de continuïteit van de natie.

Veel van dit negentiende-eeuwse gedachtengoed keerde tot ver in de twintigste eeuw terug bij de motivering van het letterkundige leesonderwijs. Hoewel er wel eens werd gemorreld aan haar positie in het moedertaalonderwijs, werd literatuur, en poëzie bij uitnemendheid, in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog nog steeds beschouwd als de hoogste vorm van taalgebruik. Daarin zou de taal zich niet alleen manifesteren als middel, maar ook als doel in zichzelf, omwille van zijn eigen schoonheid. De taal zelf werd kunst door een hoge mate van zeggingskracht en uitzonderlijke helderheid voor de toehoorder of lezer. Taalkunstenaars konden dat niveau nog altijd bereiken door steeds weer opnieuw te zoeken naar nieuwe of hernieuwde uitdrukkingsmiddelen om adequaat te vertolken wat er omging in de menselijke ziel. De bevestiging hiervan had Nederland nog niet zo lang geleden gekregen door het aantreden van de Tachtigers.

Bij een zo verheven opvatting van literatuur werd lezen als ontspanning of als tijdverdrijf zonder meer al gauw oppervlakkig gevonden en was het, in de bezorgde woorden van de moedertaal­didacticus Willem Kramer:

een groot gevaar voor vervlakking en afstomping van de geest, waartegen ons moedertaal­onderwijs met al z'n krachten te strijden heeft. Het sluipt in in ons leesonderwijs door de dikke boeken met 'interessante' stof; in het leesuur, dat maar al te vaak slechts een gemakkelijke ontspanning is tussen de zwaardere schooluren.¹⁰

De leerling moest belang gaan stellen in literatuur als iets dat meer was dan een hoeveelheid min of meer spannende verhalen, en tot het besef komen dat hij er moeite voor moest doen om de harmonische en geestrijke schoonheid ervan te genieten en te waarderen. Op school zou hij een juiste attitude tegenover en omgang met literatuur aangeleerd moeten krijgen, die hem tot steun en troost zouden strekken in zijn latere leven.

Nationalistische vorming

Ook het geloof in de natievormende functie van het literaire leesonderwijs bleef voorlopig intact; omstreeks de eeuwwisseling manifesteerde die zich zelfs veel krachtiger dan voorheen.¹¹ Sommige gezaghebbende voorstanders van onderwijs-hervormingen, zoals Gerrit Kalff en Foeke Buitenrust Hettema, waren dan ook fervente aanhangers van de Groot-Nederlandse gedachte.¹² Als men zich bij het leesonderwijs bleef verdiepen in heden en verleden van de eigen taal en literatuur zou de ‘Nederlandsche stam’ van Nederlanders, Vlamingen en Zuid-Afrikanen niet door volksvreemde invloeden ondermijnd kunnen worden.

Op gezag van Friedrich Schlegel en Jakob Grimm werd nog steeds aangenomen dat de ziel van een volk zich openbaarde in zijn taal. De grote vaderlandse schrijvers hadden, als moreel hoogstaande taalbeschermers, het belangrijkste aandeel in de ontwikkeling van een deugdzame volksgeest, een proces dat veel weg had van natuurlijke selectie: goede voorbeelden inspireerden nu eenmaal tot navolging. Wie zich verdiepte in de moedertaal en de monumenten van de vaderlandse literatuurhistorie, werd volgens Jac. van Ginneken, één van de meest nationalistische denkers over het moedertaalonderwijs, ondergedompeld in

een geestelijk bad van nationale wedergeboorte, een wijdingsvol opgaan tot de geesteswereld van het voorgeslacht, een verkeer met de grootste zielen onzer afgestorvenen, een helle-, vagevuur[-] en hemelvaart, ons Dantesk-groot makend door de kennis onzer slechte, middelmatige en hoog-edele neigingen; kortom een klaar reflexief bewust worden van alles wat daar ongeweten sluimert in onzen Nederlandschen, verstandelijken, gemoedelijken en wilskrachtigen aanleg.¹³

Door zich te verdiepen in de Nederlandse letteren konden middelbare scholieren die ‘hoog-edele neigingen’ dus ook verwerven. Zo zouden hen in de Middel-Nederlandse literatuur typisch Nederlandse eigenschappen treffen als ‘soberheid’ (in *Karel ende Elegast*), ‘innigheid van gevoel’ (i.h.b. de meisjes, bij Hadewych), ‘gezonde humor’ en ‘reële zin’ (in de *Reinaert*), ‘rustige geest’ (bij Maerlant), alsmede ‘nationale’ gevoelens als toewijding en liefde (in de abele spelen).¹⁴ Buitenlandse ontleningen hoefden niet volledig genegeerd te worden, mits die in overeenstemming waren gebracht met de Nederlandse volksaard. Maar zolang het nationale

erfgoed zich nog geen onwrikbare plaats had veroverd in de geest van de individuele leerling, was het zaak om die ontleningen in het onderwijs buiten beschouwing te laten, vond Van Ginneken:

Eer dat toch de vreemde wereldtalen der oude en nieuwe tijden, met heel hunne mondiale literatuur de hoofden onzer kinderen komen overduizelen, moeten de nationale denk- en vorm- en voelgewoonten in klare bewustheid liggen te fonkelen diep daarbinnen, dat bij al het sissende en draaiende vuurwerk, dat er weldra zal losbranden, het jonge hoofd niet al z'n traditioneele bezinning verlieze, en als vaderlandslooze kosmopoliet er zonder onderscheid op losbrande met Fransche licht-raketten, Engelsch Bengaalsch vuur of Duitsche donderbussen.¹⁵

Het was een zorg die ongetwijfeld extra werd gevoed toen zich in de jaren '30 enkele voorstanders van vergelijkend literatuuronderwijs aandienden. Daarop lijkt Julius Moormann, docent didactiek en methodiek aan de Nijmeegse lerarenopleiding, te doelen als hij in 1936 bezwaar maakt tegen het behandelen van buitenlandse invloeden op de Nederlandse literatuur. Wanneer die steeds besproken worden

dan blijft er zó weinig tijd voor het oer-Nederlandse over, dat de leerling de school wel moet verlaten met de indruk, dat we eigenlijk nooit zelfstandig geweest zijn. 't Stáát wel geleerd, bij één Nederlandse dichter direct twee buitenlandse namen te noemen; [...] maar het *is* geleerd en goed het eigene van de Nederlandse dichters te weten.¹⁶

En het hoefden toen inmiddels ook niet meer alleen deugden te zijn. Volgens Lansberg mochten in 1924 ook al minder nobele 'nationale hartstochten' besproken worden, zoals de hoogmoed en baatzucht in de abele spelen en de verwijten- en spottende geest van de literatuur uit de Reformatie.¹⁷

Zo begon de nationalistische doelstelling in de jaren '20 te vervagen tot een gemeenplaats of tot een als vanzelfsprekend aangenomen missie om literatuurgeschiedenis te onderwijzen, zonder dat er nog expliciet een vaderlandslievende legitimering bij gegeven werd. Lansberg constateerde in 1924 dat de destijds in het voortgezet onderwijs gebruikte literair-historische overzichten de literatuurgeschiedenis enkel presenteerden als 'een voor den beschaafden Nederlander onontbeerlijk geestelijk goed'. Niet gebruikt werd volgens Lansberg *Stroomingen en gestalten* van K.H. de Raaf & J.J. Griss, een literatuurgeschiedenisboek dat nog wel, zij het niet uitsluitend, nationalistisch geïnspireerd was.¹⁸ En daar voegde hij aan toe dat er destijds veel leraren waren die in het geheel geen literatuurhistorie meer doceerden. Veel anderen deden dat nog wel, maar vaak zonder er de leerlingen een afzonderlijk cijfer voor te geven.¹⁹

Toch is het literaire leesonderwijs hiermee zijn nationalistisch vormende taak nog niet helemaal vergeten. In de tweede helft van de jaren '30, onder de dreiging van het nationaal-socialisme, lijkt het althans meer dan een frase als af en toe weer aan die taak wordt herinnerd.²⁰ Weliswaar zijn in een belangrijk rapport over het

moedertaalonderwijs uit 1941, van de staatscommissie-Van den Ent, geen nationalistische motiveringen meer te vinden,²¹ maar kort tevoren had de neerlandicus Jan Karsemeijer nog niet mis te verstane, vaderlandslievende geluiden laten horen. Tot de opdracht van het literatuuronderwijs behoorde volgens hem dat het van meet af aan in aanraking moest brengen met ‘de edelste uitingen van de Nederlandse geest’:

Men spreekt tegenwoordig veel over nationaal besef, maar hier ligt een taak voor de school zo mooi en zo verheven, dat we daar gerust enige rivieren en gebergten van Europa – om maar iets te noemen – aan mogen opofferen. Hier geen koud intellectualisme, hier geen dorre feitenkennis, maar hier een vorming van hart en gemoed, die een blijvende invloed zal hebben op de Nederlandse bevolking.

En daarbij kon de historische letterkunde niet onaangeroerd blijven:

de nationale zin wordt door de kennis van de daden der voorvaderen ook zoals die door dichters werden gezien en bezongen, versterkt en verdiept. De literatuur kweekt geen voze, chauvinistische geest, maar weet naast geoorloofde en immer nodig blijvende kritiek het goede te vinden en te waarderen. De strijd om onze onafhankelijkheid, waarbij vrijheid van geweten de inzet en de ruggegraat was, moet ons jonge volk leren kennen uit strijd- en martelaarslied, waarvan de 16^e-eeuwse literatuur ons voorbeelden biedt, niet alle even schoon en onsterfelijk als het Wilhelmus, maar waarvan toch bij alle de grondtoon is: dat u de Spanjaards krenken, o edel Neerlant zoet, als ik daaraan gedenke, mijn edel hert dat bloet. Maar ook: mijn schilt ende betrouwen zijt Gij, o God, mijn Heer.

De goede verstaander heeft hier ongetwijfeld ‘Duitsers’ voor ‘Spanjaards’ gelezen, en zal ook begrepen hebben om welke ‘nieuwe leer’ het ging in het vervolg van Karsemeijers betoog:

Zo kweekt de kennis van de vaderlandse letterkunde een gezonde historische zin, wars van overdreven verheerlijking, waar die niet op haar plaats is, maar evenzeer tot de tand gewapend tegen ieder[e] nieuwe leer, die met vergeten van het verleden en met voorbijzien van de verschillende verschijningsvormen die in de loop der eeuwen een zelfde geestesopenbaring te aanschouwen gaf, in beklagenswaardige oppervlakkigheid tot dweperij overslaat met datgene, wat de historisch gefundeerde met de nodige reserve tegemoet treedt en op zijn intrinsieke waarde onderzoekt.²²

Hiermee is niet gezegd dat een voorkeur voor onderwijs in de literatuurgeschiedenis inmiddels gebonden was aan een bepaalde politieke stellingname. De commissie-Van den Ent constateerde eenvoudig een gebrek aan consensus onder leraren Nederlands over de noodzaak van onderwijs in de literatuurgeschiedenis. Zelf zei de commissie het eens te zijn met degenen die die noodzaak inzagen, maar zij

signaleerde ook dat er docenten waren die de historische taal en inkleding van de oudere literatuur beschouwden als belemmeringen voor hun leerlingen om haar tot zich te nemen. Het ging hier om leraren, aldus de commissie, die ‘hoge eisen stellen aan het aesthetisch doel van dit onderwijs’.²³

Taalkundige vorming

Door die hoge eisen kwam ook de taalkundige doelstelling van het literaire lees-onderwijs in het gedrang. Anders dan de nationalistische oogmerken, waarover nauwelijks verschil van mening lijkt te zijn geweest, werden de taalkundige al sinds de jaren '80 nadrukkelijk ter discussie gesteld.²⁴ Het hervormingsgezinde blad *Taal en Letteren* maakte die discussie tot één van zijn programmapunten. In 1892 bijvoorbeeld verklaarde redacteur Jan Hendrik van den Bosch, op dat moment beginnend leraar Nederlands aan de Rijks-HBS te Zierikzee, dat een dichtwerk onmogelijk een serieuze beschouwing ten deel kon vallen als het tegelijkertijd moest dienen als grammaticaal of stilistisch exercitieterrein.²⁵ Tot dergelijk ‘grasduinen in het Boek Grammatica’ of tot een oefening in woordverklaring – ook nuttig geacht voor de algemene ontwikkeling – bleef de behandeling van het gelezene nog vaak beperkt, zeker tot omstreeks 1905, al was het maar omdat de examenpraktijk daartoe dwong. Vooral de kweekscholen werden erom berucht. Een voorbeeld uit een mondeling onderwijzersexamen te Zwolle in 1901, toen de kandidaten bij de verzen 141-184 van Huygens’ ‘Zeestraet’ alleen de volgende vragen te beantwoorden kregen:

Welk woord is *wien* [...]? In welken naamval? Geef den 2den nv. Gebruik hem in een zin! Hoe komt *wiens* nog anders voor? Verschil! Hoe wordt *wiens* gebruikt? Verschil! Hoe heet *wien* hier in de red. ontleding! *Docht*, welke vorm van dunken? Wat beteekent het? Regelm. of onregelm.? Wat beteekent die *te*? Wat is *het* in de taalk. ontleding? Wat is *dat*? Welk woord is *daer aen*? Komt 't ook anders voor? Welk gramm. verschil is er tusschen *daaraan* en *waaraan*? Welk woord is *satt*? Welk werkw. is afgeleid van *zat*? Dat in een oogenblik een blad voll lettren stond, welke zin? *Kent u de onderscheiding in bijzinnen naar rangen*? Tot welke soort behoort deze? Welk woord is *voll*. In welke nv. staat lett'ren? Ontleed den zin redekundig! Soo dat de leck're.... sonder hand. Wat is *soo dat*? Wat is *dat*?.... Wat beteekent de *e* in *zwaerste*? Geef een overzicht van 't leer-boek der spraakkunst van Terwey.²⁶

Ondanks regelmatig geuite bezwaren van betrokkenen bij deze examenpraktijk,²⁷ zou er voorlopig weinig verandering in komen.

Toch vormden taal- en letterkundig onderricht ook voor Van den Bosch nog steeds een onverbreeklijke eenheid. Dat komt duidelijk tot uiting in het driedelige *Lees- en taalboek* dat hij rond de eeuwwisseling met zijn Helmondse collega J.L.C.A. Meijer publiceerde voor de onderbouw.²⁸ In de programmatische inleiding op deze

methode²⁹ zette Van den Bosch gedetailleerd uiteen hoe het leesonderwijs volgens hem in de lagere klassen ingericht moest worden om de leerling stap voor stap te brengen tot het lezen van literatuur in de hogere.

Aansluitend bij de 'klankmethode', waarop het aanvankelijk leesonderwijs op de lagere school was overgegaan in de tweede helft van de negentiende eeuw,³⁰ en onmiskenbaar ook refererend aan Kloos' 'poëzie is klank', ging Van den Bosch uit van het adagium dat taal uit klank bestaat in plaats van uit een verzameling lettertekens. De docent diende zijn leerlingen eerst bewust te maken van de 'levende taal', hen de (beschaafde) gesproken omgangstaal te doen horen zoals zij die van nature en van huis uit meegekregen hadden. Vervolgens kon hij overgaan op beschouwing, vergelijking, verklaring en oefening van allerlei facetten van de spreek- en schrijftaal, zoals spelling, interpunctie, woordbetekenis, zinsbouw en stijl, en zo mogelijk ook aandacht besteden aan dialect- of taalhistorische verschijnselen of aan fonologie. Pas dan zou de leerling, al dan niet hardop, goed leren lezen, met een natuurlijke uitspraak en intonatie, en zich inlevend in wat hij las. Zo werd hij langzamerhand rijp gemaakt voor literaire taal in de bovenbouw, een boekentaal die volgens Van den Bosch nog te ver afstond van de beleavingswereld van jongere leerlingen. Het *Lees- en taalboek* beperkte zich tot een paar eenvoudige stukken van literatoren als De Bull, Werumeus Buning en Van Lennep, bij wijze van voorproefjes.

Het leesonderwijs volgens deze geleidelijke methode was dus nog steeds doordrukt met taalbeschouwing.³¹ Bovendien onderschreef Van den Bosch nog de aloude en wijd verbreide opvatting dat belangrijke schrijvers de leerling tot richtsnoer konden dienen ter verbetering van zijn eigen taalvaardigheid. Het grote geheim van de schrijfkunst, hield ook de Baarnse hoofdonderwijzer T. Pluim aanstaande collega's voor in zijn *Gids bij de studie voor de hoofdacte* uit 1902, was

dat men een uitstekend voorbeeld tot model kiest en dus bij onze groote stijlstenen in de leer gaat. Heeft men een schrijver gevonden, die ons treft om zijn fraaien stijl, welnu, men leze hem aandachtig en trachte op te sporen, wat die stijl zoo aantrekkelijk maakt.³²

Schrijven, zei Van den Bosch Kloos na in zijn bespreking van Buitenrust Hettema's bloemlezing *Inleiding op dichterstudie*, is het adequaat verwoorden van mentale waarnemingen; 'zo komen de grote kunstwerken tot stand en zo schrijven wij gewone mensen goed'. Leerlingen moesten daarin getraind worden onder leiding van een meester die zelf het schrijven op hoog niveau beheerste. Dat kon niet alleen hun eigen vakdocent zijn, maar ook een Dichter. Daarom was, aldus Van den Bosch, Hettema's *Inleiding* behalve een leesboek 'ook weer een school voor 't eigen schrijven van de jongens'.³³

Taalkundige analyse tijdens de leesles was in deze optiek nog steeds nuttig, maar de taalkunde mocht, anders dan vroeger, voortaan geen doel op zichzelf meer zijn. Het behandelen van woordbetekenis, stijl en grammatica was in de leesles alleen dan nog geoorloofd, als het bijdroeg aan het inzicht in de middelen

waarmee de auteur zijn ervaringen had vertolkt of als daar een voorbeeld aan ontleend kon worden.

Een enkeling geloofde niet meer in die exemplarische functie, zoals J. Koopmans. Deze hoofdonderwijzer toonde zich zo'n rechtgeaard geestverwant van zijn mederedacteuren Hettema en Van den Bosch, dat hij de uiterste consequentie trok uit hun opvattingen over 'levende taal' en in zijn recensie van Pluims *Gids*, die volgens hem een 'lijklucht' verspreidde, het opvolgen van het eerder aangehaalde advies ontraadde:

Het 'grote geheim' nu is geen geheim, en de 'kunst' is 't van meet af te luisteren naar de natuur. Bij 't kiezen van de modellen van 'fraaien stijl' blijft er zo dikwels een aan de 'leer' hangen, en brengt het niet verder dan 'n levenloze stijfheid.³⁴

In 1917 legde Van Ginneken uit waarom scholieren, en zeker die in de lagere klassen, hun opstellen maar liever op de beschaafde omgangstaal moesten afstemmen om zulke 'levenloze stijfheid' te voorkomen. Grote dichters als Vondel en Hooft hadden met hun taal 'hoge en hoogste zielservaringen' vertolkt, maar minder begaafde schrijvers waren die taal ook voor minder verheven doeleinden gaan gebruiken. En aldus

draagt elke literatuurtaal, en zeker die van ons zoo-graag-naäpend en groot-doend volk, een diepen aanleg tot onwaarheid en onoprechtheid in heel haar woordenkeus en staande dichterlijke uitdrukkingen, en in haar grammatische en syntactische gemaniëreedheid vooral. En juist daarvan kent de omgangstaal van ons trouwhartig volk geen spoor.

De schriftelijke overlevering van literaire taal conserveerde onwillekeurig ook allerlei gebreken, die in het mondelinge verkeer van lieverlede weggezuiverd zouden zijn.³⁵

Waarschuwingen als die van Van Ginneken en Koopmans bleven echter nog decennia lang aan dovemansoren gezegd. Zo zou het moedertaalonderwijs zich volgens Ph.J. Simons tot klassieke auteurs moeten wenden om de gebrekkige schrijfstijl te helpen verbeteren die hij anno 1924 overal om zich heen waarnam in het maatschappelijke leven. Daarbij dacht deze leraar Nederlands in het bijzonder aan Staring.³⁶ En in de jaren '30 kreeg het geloof in de modelfunctie van literatuur nieuwe impulsen door in Engeland, Duitsland en Frankrijk opgang makende denkbeelden over stijlonderwijs, die in Nederland vooral een pleitbezorger vonden in Willem Kramer.³⁷

In een openbaar college als privatdocent moedertaaldidactiek aan de universiteit van Utrecht hield hij aanstaande leraren Nederlands in 1935 voor dat lezen voor leerlingen een leerschool was in 'gevoelige taalbeheersing' en dat hun opstellen er qua uitdrukkingwijze en compositie op vooruit zouden gaan als ze teksten,

waaronder literaire, stilistisch leerden analyseren.³⁸ Een jaar later stelde inspecteur Willem van den Ent zich op achter Kramer, overtuigd als ook hij was van de centrale positie die zulk onderwijs zou moeten innemen, in nauwe samenhang met het literatuuronderwijs. Is er, vroeg Van den Ent de leden van de Vereniging van Leraren in Levende Talen,

voor het opstel een betere voorbereiding te denken dan het leren begrijpen wat *schrijven* is aan het voorbeeld van de grote schrijvers? Het letterkundige kunstwerk is de beste leerschool voor vormend taalonderwijs.³⁹

Kramers inspanningen om van het stijlonderwijs een zelfstandig aandachtsgebied van het moedertaalonderwijs te maken, zullen echter onwillekeurig ook hebben bijgedragen aan de verdere ontkoppeling van het taal- en het literatuuronderwijs. Een voorstander daarvan was bijvoorbeeld de Arnhemse leraar F.G.A. Stemvers, die het leesonderwijs een voornamelijk esthetisch vormende taak toedacht: verrijking van de taalschat mocht weliswaar in de beide laagste klassen, die voorbereiden op het literatuuronderwijs in de hogere, nog een nevendoeel zijn, maar 'de leesles worde slechts voor lezen aangewend' in de hogere jaren. Taalbeschouwing naar aanleiding van het gelezene was ook dan nog nuttig, erkende hij in 1933, maar wel in een aparte les⁴⁰ – een oplossing die de kool en de geit spaarde en vermoedelijk daarom in de jaren '30 de meeste aanhangers heeft gevonden.

Ook de commissie-Van den Ent koos ervoor. Van haar mochten stijloefeningen, in afzonderlijke stijl- en stellingen, nog steeds gemaakt worden bij proza en poëzie, hetzij om na te vertellen of antwoorden op vragen bij te formuleren, hetzij als voorbeeld of inspiratiebron.⁴¹ Maar literaire teksten hadden in die lessen eigenlijk geen andere status meer dan zakelijke, zoals dat in de negentiende eeuw ook het geval was geweest. Van een afzonderlijke taalkundige doelstelling van het literaire leesonderwijs was nu geen sprake meer.

Esthetische vorming

Hoewel er te twisten viel over het gewenste taalkundige of historische gehalte van het literaire leesonderwijs, wilden nagenoeg alle docenten Nederlands hun leerlingen de ogen openen voor de schoonheid van literaire kunstwerken, aldus de commissie-Van den Ent; literatuuronderwijs diende 'aesthetisch-interpreterend' te zijn.⁴² Deze eensgezindheid was echter een ogenschijnlijke, want aan de term 'aesthetisch-interpreterend' werd niet altijd dezelfde lading gegeven. Wel heerste in de periode 1890-1940 eenstemmigheid over de opvatting dat de taal niet alleen de ziel van het volk kon blootleggen, maar ook die van de individuele gebruiker. En hiervan ging het esthetisch georiënteerde literatuuronderwijs uit.

Taal, verkondigde bijvoorbeeld Van Ginneken (ook een voorvechter van de

taalpsychologie), ‘is de gewilde verbinding van menschelijk geluid met mensche-lijken zielsinhoud’. Die verbinding komt tot stand in de psyche van de spreker en belandt via ‘de koele luchtpaden’, door verklanking dus, in de psyche van de toe- hoorder om daar herboren te worden, ‘warm [...] van tintelend bewustzijn’. Taal- vormen zijn ‘niets anders dan min of meer stereotype gedachte-, gevoels- of wils- nuances’.⁴³ Lezen betekende, *mutatis mutandis*, de schrijver en zijn werk ‘begrij- pen’, zijn gedachtengang volgen en vooral meevoelen met de emoties waar hij lucht aan gaf. Zo kwam de persoon van de schrijver dus meer in de belangstelling te staan, ten koste van de literatuurhistorie: ‘belangrijke kunst is in de eerste plaats uitdrukking van een persoonlijkheid, pas in de tweede voortbrengsel van zekere tijd’, schreef de HBS-directeur Jacob Leest (die als man van de gulden middenweg waarschijnlijk het best de ideeën van het gros der leraren Nederlands heeft ver- woord).⁴⁴

Schoonheid en literair genot ervoer de lezer wanneer het hem lukte om door middel van literaire taal door te dringen tot de geest van een Dichter en te onder- gaan wat er omging in zijn personages of in hem zelf: ‘men vorscht’, aldus de lec- tuur-specialist Douwe Wouters, ‘door de schrijverseigenaardigheden en speurt uit het gelezene den rijkdom of armelijkheid aan ziel van den auteur; leeft mee zijn verbeeldingen, zijn feesttijden en treurnissen, en is met hem soms koning en tyran, lazarus en bedelaar, maar steeds de meelevende, meevoelende, die door dat lezen heen, zich zelf nader komt en beter leert kennen’.⁴⁵ Voorwaarde hiervoor was wel dat er een zodanige geestelijke verwantschap bestond tussen schrijver en lezer, dat deze hem op z’n minst kon ‘naderen’.

Het voortgezet leesonderwijs kreeg op grond van deze ideeën de opdracht om de leerlingen het ‘begrijpen’ van literatuur en het genieten van schoonheid aan te leren. Het literatuuronderwijs, schreef bijvoorbeeld de Bredase HBS-leraar J. Mathijs Acket in 1917, diende van de leerling een ‘superieure lezer’ te maken, die ‘leest met z’n gemoed’ en ‘heel zijn wezen richt op de ziel der dingen die hij leest’. Het is deze lezer niet te doen om kennis of tekstanalyse. Hij leeft letterlijk mee met de personages als waren zij werkelijk bestaande personen, bijvoorbeeld door mede- lijden met ze te hebben en om ze te huilen, of hij ondergaat ‘de zielstoestand van de schrijver, de trillingen van zijn gemoed’.⁴⁶ In het gunstigste geval werd de scho- lier persoonlijk geroerd bij het lezen van de tekst zelf. Dan, zei Leest,

kunnen ogenblikken voorkomen, dat een gewijde stilte over de klas komt, dat eenzelfde gevoel leraar en leerlingen meesleept en dat zij opgaan in het genieten van hetzelfde gelukkige ogen- blik. Wie dit wel eens heeft ondervonden, zal dergelijke momenten onder zijn mooiste levens- ervaringen tellen en het kan niet anders, of de jongens en meisjes die er in deelden, zullen er een kostbare herinnering aan bewaren.⁴⁷

Maar dan moesten wel enige hindernissen genomen worden. Qua taalgebruik en persoonlijk gemoedsleven lag er vaak een diepe kloof tussen literatoren en hun

schoolgaande publiek. En men kon er niet eenvoudig op vertrouwen dat geestelijke rijpheid zich met de jaren bij de leerlingen zou aandienen, dat zij later wel soortgelijke gedachten en gevoelens zouden kennen als de schrijvers. Er waren echter ook een paar oplossingen op kortere termijn.

Voor de hand lag om geen teksten te behandelen waar scholieren nog niet aan toe waren, hoe hoog zo'n werk ook aangeslagen werd in de letterkundige canon. In 1901 had deze aanpak volgens Johannes Bernardus Schepers, leraar Nederlands te Haarlem, al zo veel terrein gewonnen in het moedertaalonderwijs, dat hij dit zelfs ten voorbeeld durfde stellen aan het onderwijs in de oude talen. De 'vergoeding van de klassieken' zou ook daar plaats moeten maken voor 'alleen mooivinden'.⁴⁸ De voorkeur genoten teksten die de leerlingen met plezier zouden lezen of die tenminste dicht bij hun belevingswereld stonden. Dat hoefde historische letterkunde overigens niet uit te sluiten, zei Leest, omdat 'vroeger schrijversgeslachten werkelijk primitiever, minder gecompliceerde gevoelens hadden, altans uitdrukten, dan de tegenwoordige'.⁴⁹ Middeleeuwse en zeventiende-eeuwse literatuur lagen zestienjarige vierdeklassers inderdaad meer dan de ingewikkelde en geraffineerde lyriek en romans van hun eigen tijd, viel Kramer hem bij.⁵⁰

Verder was vrijwel iedereen het erover eens dat de leerlingen al vanaf het lagere leesonderwijs de harmonische eenheid van vorm en inhoud in eenvoudige literaire taal zouden moeten leren onderkennen alvorens de volwassenenliteratuur systematisch behandeld kon worden in de hogere klassen van het voortgezet onderwijs. De meest omstreden oplossing tenslotte was al beproefd in de negentiende eeuw⁵¹ en sloot aan op het taalkundig en nationalistisch georiënteerde leesonderwijs: het geven van taalkundige en historische toelichtingen.

Tekstverklarend leesonderwijs

Wat de auteur aan schoons in zijn werk had gelegd, zou de ontwikkelde en taalgevoelige docent weliswaar niet ontgaan, maar de oppervlakkig lezende leerling wel. De docent moest dus minstens de persoon van de schrijver introduceren door, voorzover ter zake, te vertellen over diens politieke, religieuze en artistieke standpunten, zijn geestelijke ontwikkeling en verdere biografische bijzonderheden. Verder kon hij ingaan 'op de aanleiding van de uitgedrukte gevoelens, het treffende, op het schone in de uitdrukkingwijze, op mooie, frisse beelden en hun uitwerking, op taalmuziek, rhythmische eigenaardigheden enz.'⁵² Voorop stond dat de leerlingen aan de hand van concrete voorbeelden retorische en andere kunstgrepen leerden onderkennen, zodat zij voortaan bedacht waren op de expressiemogelijkheden die een auteur zoal kon benutten. Hoe gemakkelijk zo'n werkwijze echter weer een doel op zich kon worden, valt af te lezen aan een niet eens volledig lijstje van Leest, met maar liefst 21 veel voorkomende 'eigenaardigheden' waarop de docent, vooral niet te vluchtig, zou kunnen ingaan.⁵³

Tegenstanders van deze benadering vonden dat het effect van een tekst, zeker van lyriek, hierbij verloren ging en dat er zo eerder kunstwerken door 'verbrijzeld'

werden dan ‘begrepen’. Maar zij was, aldus Leest, ‘bij ons onderwijs geen zeldzaamheid, misschien is ze bij velen zelfs regel’. Om ‘schoonheids- en heiligschenis’ te voorkomen, moesten de toelichtingen, liefst in een ander lesuur, voorafgaan aan of volgen op het lezen zelf, dat zo min mogelijk onderbroken diende te worden door uitleg of verbeteringen van de leestoon. Leest vond bovendien dat een tekst na gedetailleerde bespreking nog eens herlezen moest worden, al gaf hij toe dat dit er in de praktijk zelden van kwam.⁵⁴ Het waren dan ook halfslachtige remedies in de ogen van degenen die consequenter vasthielden aan het beginsel dat leesonderwijs zich enkel moest bezighouden met het rechtstreeks dóórdringen tot de psyche van de auteur.

Zuiver esthetisch leesonderwijs

Voor al in de jaren '10 deden zij zich horen.⁵⁵ Al die toelichtingen zouden hoogstens leiden tot onsamenvattende aantekeningen over historische, taalkundige en andere wetenswaardigheden, ten koste van het leren lezen zelf en van het aanvoelen van de sfeer of de stemmingen van de auteur, die toch niet uit te leggen zouden zijn. En dat was volgens de tegenstanders van het tekstverklarende lezen ook helemaal niet nodig, want er zou een beroep gedaan kunnen worden op individuele dichtsterlijke vermogens die iedere leerling al van nature meegekregen had. Daarmee zou hij intuïtief in staat zijn tot rechtstreekse identificatie met de schrijver en zijn personages. Dat vermogen zou spontaan geactiveerd worden door lezing van literaire kunst. Lyriek, en dan vooral moderne, was uiteraard het meest geschikt voor een onmiddellijke schoonheidservaring.

Wat de jonge lezer hiervan altijd, bewust of onbewust, zou bijblijven, was geen reproduceerbare feitenkennis, maar de stemming en de ziel van zijn boeken, de ‘geur hunner atmosfeer’, aldus Acket. Vandaar dat hij examinatoren vroeg om zich te realiseren dat leerlingen die misschien geen feitenkennis meebrachten op het leesexamen juist ‘ideale lezers’ bij uitstek konden zijn.⁵⁶ Daarmee bracht Acket een nieuw dilemma ter sprake: aan literatuur viel zo nog maar weinig te onderwijzen en te toetsen. Naar de opgewekte zieleroerselen bij de leerlingen, hun zuiverheid en intensiteit kon de docent doorgaans alleen maar gissen, om maar te zwijgen van de overeenstemming ervan met de gemoedsbewegingen van de auteur. Al in 1898 lijkt Van den Bosch zich van deze moeilijkheden bewust, als hij zijn hartgrondige twijfel uitspreekt of de leerlingen wel tot volledige inleving te brengen zijn via poëzie:

ik wanhoop er aan[,] de generaties rondom me heen te krijgen op de weg van 't zich-zelf worden, van 't gevoelde, gelèden, genòten eigen waar en mooi (eigen zoals je zenuwen, jou zenuwen en het timbre van je stem en de uitdrukking van je gezicht het jouwe zijn); zo hard wanhoop ik daaraan, dat poëzie op school mij dwaasheid toelijkt, illuzie, on-realisties in de lucht-geïdealiseer, bij velen die er aan doen eigen-poëzie-loosheid en gebrek aan artisticeit, domheid in poëzie en kunst [...].⁵⁷

P.J. Bol, redacteur van *De Nieuwe School*, wilde dit in 1913 eens en voor altijd duidelijk maken aan ‘officieele literatuur-menschen, met akten M.O. of doktors-bullen’ die filologische beschouwingen schreven en les gaven. Aanleiding was *Een boek met verzen* van Jacob Meerkerk, directeur van de Rijks-HBS te Sappemeer.⁵⁸ In dit leesboek waren talrijke vragen ter interpretatie en parafrasering van de teksten opgenomen, die de leerlingen met zoveel woorden nader tot de dichter wilden brengen. De Meerkerken moesten nu eindelijk eens begrijpen, foeterde Bol, dat zulke vragen de dichter eerder naar beneden haalden, naar ‘het jongelieden-leven van een Nederlandsche H.B.S.’. De Bollen daarentegen,

die niet over verzen *praten*, die parafraseeren een gruwel vinden, kennen de ontroering, die het wél bewuste doel is der kunst. [...] Wie eenmaal maar de heftige emotie heeft ondergaan van het mooi-vinden, die *weet* ook opeens, dat, zoo het vers *goed* is voor zijn hoorders of lezers, ieder woord *over* het vers onzin is, dwaasheid en schennis. Is het niet op zijn plaats, dan doet men met wat uitleggen heelemaal niets, want daarmee komt men niet tot het *doel*. De emotie, die de uiting, de kunst, wilde geven. Men maakt wel feiten duidelijk, maar om het feitelijke *gaat het nu eenmaal niet*.

Bol had trouwens ook nog een andere reden om geen poëzie te willen onderwijzen: bij lezing van een door Meerkerk gebloemleesde tekst als ‘Er waren twee koningskinderen’ zou hij zelf zijn emoties niet meer de baas zijn.⁵⁹

Er lijken echter niet veel geestverwanten van Bol te zijn geweest die de daad bij het woord hebben gevoegd door het poëzie-onderwijs volledig af te schaffen. Wel waren sommigen al tevreden met een ‘gewijde stilte’ na klassikale lezing van een literaire tekst. Het kwam zulke docenten regelmatig te staan op het verwijt dat de leesles een luieruurtje werd. Sommigen maakten zich daar van af met het verweer dat inleving in de ziel van een schrijver of diens personages bepaald geen luiëren was en dat het alleen maar leek dat de leerlingen er niets van opstaken. Want ook bij degenen aan wie een lyrisch vers niet besteed leek, legde Wouters uit,

zal later, véél later, de sfeer van dat vers, de beteekenis van een enkelen regel bewust worden, en een heimwee-vol verlangen naar innige overeenstemming met zulk een dichter boven komen.

Wij weten zoo weinig van wat er van de geestelijke zaken blijft, beklijft, in het onbewuste gaat slapen, om plots, in een kostbaar uur voor de ziel, zijn levenwekkende kracht te openbaren.⁶⁰

Overtuigender zal voor menigeen de uitweg zijn geweest die Leest formuleerde: wat men wel kon onderwijzen en toetsen waren de *voorwaarden* tot letterkundig begrip, zoals kennis van en inzicht in taalkundige, prosodische en historische facetten van het literaire werk. Het resultaat van een examen zou dan voldoende zijn, ‘als op grond van de gegeven antwoorden de waarschijnlijkheid mag worden aangenomen, dat het begrijpend doorvoelen van dichterlik werk voor de ondervraagde bereik-

baar is'.⁶¹ Noodgedwongen verschoof de aandacht van het literaire leesonderwijs dus van de zielerorselen van de auteur naar de hoedanigheden van de tekst.

Kritisch-analytisch leesonderwijs

Mede onder invloed van de hernieuwde aandacht voor stilistiek, en misschien ook van de notie van 'vormkracht' die de literaire wereld sinds kort bezighield, benadrukte men vanaf de jaren '30 dat het niet alleen ging om de inhoud van het gelezene, maar ook om de vorm. Lezen, zei Kramer, 'dat is doordringen door de vorm in de inhoud'.⁶² Tegelijkertijd zou de leesles dan, zoals de didacticus Martinus Langeveld voor het hele moedertaalonderwijs bepleitte,⁶³ een denktraining moeten zijn, waarin de leerling zijn oordeel kon scherpen en zo een goede smaak zou opdoen. In 1938 vroeg ook inspecteur Gerrit Bolkestein om leesonderwijs dat zich niet beperkte tot inlevend lezen: 'een nagaan van de gedachten, van de argumenten; een beschouwing ook van de gedachtengang, gedachtenordering; een kritische behandeling van de vraag, of er gapingen, barsten, of er leemten in het betoog, in de beschrijving zijn; of het beeld zuiver, volgehouden is; of de ontboezeming echt, doorvoeld, aanvaardbaar is'. Het werk van gereputeerde auteurs hoefde bij zo'n kritische behandeling nu niet meer ontzien te worden. Zo beval Bolkestein de leraren Nederlands aan om hun leerlingen ook eens 'enkele leemten in de gedachtengang' aan te laten wijzen in Verweys laatste gedicht, 'Amsterdam en Vondel'.⁶⁴

Volstrekt nieuw was zo'n kritisch-analytische benadering overigens niet. In de jaren '90 probeerde Buitenrust Hettema zijn leerlingen het besef bij te brengen dat ze opgevoed werden met een slechte smaak en verkeerde denkbeelden over literatuur. Daartoe liet hij in zijn ogen verwerpelijke poëzie uit de eerste helft van de negentiende eeuw, onder anderen van Tollens, Withuys, Messchert en Nieuwland, vergelijken met minder conventionele uit de tweede eeuw, zoals die van Boddaert en Winkler Prins. Ook benadrukte hij het belachelijke van die oudere verzen door parodieën en satires te laten lezen of voor te dragen, hiertoe ongetwijfeld mede geïnspireerd door de *Julia*-affaire, waarmee Kloos *cum suis* in 1886 hun naam hadden gevestigd. Overeenkomstig Hettema's lespraktijk was zijn *Inleiding op dichterstudie* voor de helft gevuld met foute en ridiculiserende teksten.⁶⁵

Hoewel het aan aanprijzingen van geestverwanten niet ontbrak en het boek ook wel enige navolging kreeg,⁶⁶ vond het niet veel aftrek en werd het niet herdrukt. Nog in 1932 keerde Leest zich tegen een aanpak als die van Hettema: als leerlingen iets van Tollens of Beets werkelijk mooi vonden, dan moest de leraar blij zijn met dit begin van letterkundige waardering en hun plezier niet bederven 'door op de wijze van de critiek der tachtigers te gaan aantonen, dat het eigenlijk weinig zaaks is!'⁶⁷

Inmiddels pakte men de vorming van een kritische geest anders aan. Bolkestein vestigde de aandacht op het *De kern* van Willem van den Ent en Werner Staverman als een bloemlezing waarvan het programmatische voorbericht en de verdere

inhoud het door hem voorgestane leesonderwijs gestalte gaven. Blijkens dat voorbericht was het nog steeds de bedoeling dat de leerlingen de schoonheid van vorm en inhoud leerden ontdekken. Maar de samenstellers keerden zich tegelijkertijd tegen een literatuuronderricht dat alleen geïnteresseerd was in de zieleroerselen van auteur en leerling:

Het literatuur-leesonderwijs is naar onze mening over het algemeen te veel, en vaak uitsluitend, gericht op het literair genieten, dat gemakkelijk leidt tot oppervlakkige ‘Gefühlsschwärmerei’, waarbij men zich tevreden stelt met een vaag ‘aanvoelen’, in plaats van te streven naar verstandelijk begrijpen en *een daaruit voortvloeiend zuiverder waarden van het gevoelselement.*

Voor dat ‘zuiverder waarden’ en ‘verstandelijk begrijpen’ (een ander ‘begrijpen’ dus dan het ‘inlevende’) was volgens Van den Ent en Staverman een veel intellectuelere manier van tekstbehandeling vereist. Voor wat er omging in de schrijver toonden zij geen belangstelling; wel voor het ‘persoonlijk eigene’, de stijl die zijn werk karakteriseerde. *De kern* was verder toegesneden op ‘onderscheiden en schiften, analyse gevolgd door synthese van de gedachtengang’. Daartoe waren alleen gedichten geselecteerd die ‘een gedachte-inhoud hebben, welke voedsel biedt aan het verstand’. De rest van het boek, het grootste deel, werd in beslag genomen door kritieken, essays en ander beschouwend proza, niet alleen van literatoren en critici, maar ook van historici (Fruin, Huizinga) en beroemde vaderlanders (van Willem van Oranje tot Thorbecke) – lectuur, kortom, ‘die tot nadenken dwingt, stof geeft tot overweging en beschouwing, het verstand scherpt, de fantasie oefent en de kring van belangstelling verwijdt’.⁶⁸

Zo was het esthetisch-georiënteerde leesonderwijs geëvolueerd naar een kritisch-analytische variant, die zich overigens niet per se behoefde te bedienen van teksten van buiten de literaire wereld. In hun leesboek *De kunst van lezen* namen Klaas Fokkema en Johannes van Ham bijvoorbeeld vertalingen en groepjes gedichten op een zelfde thema op, zodat de leerling op eigen kracht kon vergelijken. Ter inleiding poneerden zij dat moderne critici als Verwey, Vermeylen, Coster, Nijhoff en Marsman de kunst van het ‘indringend lezen’ bij uitnemendheid verstonden. Daarom waren in dit boek ook kritieken van deze en andere leermeesters verzameld, vergezeld van de teksten die ze bespraken.⁶⁹ Het waren intussen de grote critici geworden, die aan leerlingen ten voorbeeld werden gesteld.

Morele vorming

Evenmin voldaan met een zuiver-esthetisch leesonderwijs waren degenen die het nadrukkelijk dienstbaar wilden maken aan de geestelijke vorming waar het voortgezet onderwijs in het algemeen voor zou moeten zorgen, en waaraan ook het moedertaalonderwijs dus een bijdrage zou moeten leveren. Het diende bijvoorbeeld te

waken tegen het gebruik van groffe arbeiderstaal, nu eigentijdse schrijvers in een tijd van sociale verschuivingen ook uit de lagere standen afkomstig waren. En indien ergens, dan was het wel in het literaire leesonderwijs dat er eveneens meer gewerkt zou moeten worden aan de zelfkennis, de creativiteit en de emotionele ontwikkeling van de leerling, aan zijn mensenkennis en sociale vaardigheid. Juist nu was hij nog kneedbaar, al deden ook radio en dansgelegenheid, bioscoop, cabaret en tینگtangel inmiddels hun bedenkelijke invloed gelden. Slechts een volbloed-estheticus als P.J. Bol trok de morele waarde van het leesonderwijs in twijfel:

Ik geloof niet aan de macht van leeslessen, ik geloof zelfs niet aan voorbeelden, die trekken, ik meen, dat erfelijkheid, sociale toestanden en omstandigheden, de moraliteit bepalen; wil men onder die omstandigheden ook de opvoeding een zeer bescheiden plekje inruimen [...] het is mij wel.

Het is me echter onbegrijpelijk, hoe denkende mensen, die toch óók broers uit één gezin hebben zien divergeren, die óók leerlingen uit dezelfde klassen in hun latere moraal hebben zien uiteenwijken, aan de opvoeding een grotere invloed op de moraliteit kunnen toeschrijven dan ik zoëven aangaf.⁷⁰

Nu was het geen gewoonte om het leesonderwijs te beperken tot onverhuld moralistische teksten. Maar de leesles bood wel een gunstige gelegenheid om de leerling *en passant* gewenst gedrag voor te houden of enige levenswijsheid toe te dienen, hem te waarschuwen voor het kwade en te stimuleren tot het goede. De lectuur bracht als vanzelf de beoordeling van menselijk handelen met zich mee en leverde aforismen op die het memoriseren waard geacht werden. Inleven zou ook de ruimdenkendheid van de leerlingen kunnen bevorderen. Op school moesten zij leren dat boeken 'heerlijke verschieten' konden openen, zei Wouters, en trouwens ook dat het 'gevaarlijke vrienden' konden zijn, 'valsche tafelgenoten, die u het gelag doen betalen, kwaadsprekers en huichelaars, zielenmoorders en giftmengers'.⁷¹

Karakterontwikkeling

De pedagoge Ida Heijermans behoorde tot degenen die hiertegen de strijd aanbonden. Aangezien de puberteit gepaard ging met heftige gemoedsbewegingen, in het bijzonder met ontwakend geslachtsleven en hypochondrie, zou het leesonderwijs juist moeten aanzetten tot zelfbeheersing en 'wijsgeerig inzicht'. In 1919 vatte Heijermans haar ideeën hieromtrent samen in een brochure over *Onze jongeren en de moderne literatuur*. Aan hun lectuur stelde zij de eis dat deze in ieder geval zuiver en schoon van vorm diende te zijn, zoals men dat inmiddels gewend was sinds de Tachtigers. Zuiverheid, redeneerde zij, was immers Waarheid. Belangrijker echter was dat die lectuur tevens het idealisme moest voeden waarmee iedere jongere de egocentrie van zijn kinderjaren aflegde. Met wat hij las, diende hij een wereld te betreden 'waarin één mens slechts lid der gemeenschap is, waarin allen er voor allen zijn'. Een boek moest 'één les zijn in schoonheid, waarheid, gezondheid, levensmoed, karakterkracht, zelfbeheersing, idealisme en gezinsschap',⁷²

en het mocht de verwarring van de puberteit dus vooral niet verergeren.

Aan deze eisen toetste Heijermans nu drie van de 'beste' schoolbloemlezingen, om te concluderen dat zelfs die op tal van plaatsen olie gooiden op het vuur van het puberale gemoed.⁷³ Hetzelfde gold voor veel door scholieren gelezen romans als *De bruidstijd van Annie de Boogh* van Herman Robbers en *Een zuerverver verliefd* van Arthur van Schendel. Van Schendels Tamalone als ontluikende jonge man vond Heijermans 'een van de meest ziekelijke typen van jongens op dezen leeftijd'.⁷⁴ Wat Heijermans betrof werd dit soort ongezonde boeken, waarin het slechts om de schone vorm te doen zou zijn, uit de school verbannen. Ook tegen *Beatrijs* had ze zedige bezwaren, en de *Decamerone* of de *Spaansche Brabander* kwamen uiteraard al helemaal niet voor jeugdige lezers in aanmerking. Klassieke werken uit de Nederlandse en de wereldliteratuur leken haar niettemin veiliger dan moderne, omdat die veel minder uitnodigden om er meer van te lezen.

Heijermans zal in de ogen van veel tijdgenoten overbezorgd zijn geweest, maar het materialistische, decadente en ontluisterende karakter van de recente, veelal naturalistisch getoonzette literatuur plaatste ook gematigdere opvoeders voor een probleem. Aan de ene kant zou de schoonheidservaring, opgeroepen door een literair werk, op zichzelf al veredelend werken. Maar aan de andere kant bepaalden schrijvers zich niet altijd tot het uitdrukken van verheven emoties. Nu eens sneden zij erotische thema's aan, dan weer verkondigden zij een minder gewaardeerd politiek, religieus of andersoortig maatschappelijk standpunt. En aangezien scholieren – dat was men met Heijermans eens – zowel sterke ideële als erotische belangstellingen hadden, kon hun lectuur gemakkelijk tot ongewenste navolging aanmoedigen. In deze situatie was het zaak om de interesses van de leerlingen in de juiste richting te sturen door niet alleen de esthetische kwaliteiten van het gelezene in de klas te bespreken, maar ook de morele.

Pleitbezorgers van karakterontwikkeling via het leesonderwijs kregen extra wind in de rug toen in de jaren '30 de personalistische ideeën van de kring rond *Forum* opgang maakten. Zo attendeerde de docent Nederlands Herman Godthelp de leraren-in-opleiding van de School voor Taal- en Letterkunde in 1934 op schrijvers als Greshoff, Du Perron, Ter Braak en Vestdijk. Die grossierden niet in onpersoonlijke clichés, maar wisten zich origineel uit te drukken in heldere taal. Zulke schrijvers konden de leerling door hun werk bovendien doen kennismaken met 'de krachtig bewust levende persoonlijkheid' van de auteur zelf of een van zijn personages. Voor de 3e klas zou Godthelp graag een leesboek zien verschijnen met 'biografieën, brieven en redevoeringen van grote mannen, relazen van moedige tochten, van grote onderzoekingen en ontdekkingen op allerlei gebied tot heil van de mensheid gedaan door mensen die daarvoor leefden en zich opofferden'.⁷⁵ Overigens is Godthelp met dit desideratum wel zeer bij de tijd geweest. Over het algemeen lieten zijn collega's de esthetische waardering nog prevaleren: de ethische kant van een literair werk moest behandeld worden als één van de facetten die de schoonheid ervan konden uitmaken.

Zedelijke ontwikkeling

Hierbij vormde de seksualiteit, ook een actueel onderwerp in de internationale pedagogiek, een probleem apart. 'Bezwaarlijk zal men een onderwerp kunnen vinden, dat zich in een zoo algemeene belangstelling mag verheugen'.⁷⁶ Dat gold zeker voor adolescenten. Volgens menigeen zouden zij niet zozeer in eigentijdse literatuur geïnteresseerd zijn om haar artistieke waarde, maar vooral vanwege de als zedeloos bestempelde passages. Het ging dan om personages die zich zonder gewetensbezwaren overgaven aan 'bestiale hartstochten', om kroeg- en bordescènes, om beschrijvingen van echtelijke ontrouw of 'vrije liefde' - onderwerpen waar de scholier gewoonlijk nog niet rijp voor werd geacht. Men kon proberen dergelijke passages zorgvuldig buiten zijn blikveld te houden, zoals op katholieke internaten wel gebeurde om te voorkomen dat 'allerlei ongewenste praatjes' de ronde zouden doen over toekomstige religieuzen die hier opgeleid werden.⁷⁷ Maar slechts weinigen geloofden dat een leerling onzedige literatuur niet op eigen initiatief zou weten te vinden. Domweg verbieden kon gemakkelijk averechts werken. En had dat wel het beoogde effect, dan zou een confrontatie op latere leeftijd des te heftiger en noodlottiger zijn. Daar kwam bij dat bij strenge selectie van verantwoorde lectuur de spoeling erg dun dreigde te worden, zeker als er ook nog artistieke criteria aangelegd werden.

De toonaangevende literatuur van na 1880 was, in het voetspoor van Zola, aanmerkelijk onverbloemder geworden dan voorheen. Toen ging, zoals Ida Heijermans zich herinnerde, Van Lenneps uiterst kies geformuleerde *Klaasje Zevenster* nog steeds van hand tot hand onder haar medescholieren, als het toppunt van gewaagde lectuur.⁷⁸ Door hun gedetailleerde werkelijkheidsbeschrijving waren heel wat moderne literatoren van naam inmiddels verdacht geworden in zedelijk opzicht.⁷⁹ Ook in onschadelijk ogende schoolboeken kon volgens sommigen het gevaar op de loer liggen, zoals Heijermans aantoonde bij de door haar onderzochte bloemlezingen. In 1922 werd bezwaar aangetekend tegen Wouters' bloemlezing *Neerlandia*, omdat de hier verzamelde, op zichzelf onschuldige tekstfragmenten soms uit boeken afkomstig waren die niet geheel door de beugel konden en de leerling de smaak in zo'n boek wel eens te pakken zou kunnen krijgen. Een zelfde veroordeling trof De Vooy's veelgebruikte *Historische schets*.⁸⁰ 'aan het feit, dat ook de allersmerigste romans in deze handleiding met volledigen titel worden vermeld, kan hij [de docent] niets veranderen, en bij de zielkundige gesteldheid van het kind is het gevaar niet denkbeeldig, dat het verboden boek tot kennismaking lokt'.⁸¹

Er stonden de leraar verschillende wegen open om met erotiserende lectuur om te gaan. Slechts een vrijzinnige minderheid weigerde eenvoudig om onderscheid te maken tussen 'vervelende, nette, officieele litteratuur en interessante, onfatsoenlijke, verboden'.⁸²

De meerderheid vond dat leraren bespreking van erotiek niet uit de weg hoefden te gaan, maar dan wel de gelegenheid moesten aangrijpen om de leerlingen

voor onzedelijkheid te waarschuwen en hen een ideale, op tederheid en altruïsme gebaseerde verstandhouding tussen man en vrouw voor te houden. Dan vond Moormann zelfs *Het donkere licht* van Antoon Coolen, waarin een gevallen meisje een abortus provocatus ondergaat, niet ongeschikt voor schoolgebruik.⁸³ Klassikale behandeling van lectuur met seksuele verwijzingen riep wel een nieuw probleem op, want het onderwijs werd vaak gegeven in gemengde groepen, terwijl de welvoeglijkheid gebod om dergelijke zaken zeker in aanwezigheid van meisjes in uiterst serene bewoordingen aan de orde te stellen. Veelbetekenend glimlachen of knipogen was hier hoogst ongepast voor de docent. Herhaaldelijk werd ook gewaarschuwd om de leesles niet te laten ontaarden in seksuele voorlichting. Openhartigheid in deze werd alleen op zijn plaats geacht in een vertrouwelijk en persoonlijk gesprek tussen mannelijke opvoeder en jongen of tussen vrouwelijke opvoeder en meisje. Zo kon de leraar die bij een jongen – meisjes zag men hier over het hoofd – al te veel gretigheid ten aanzien van zinnenprikkende lectuur constateerde, hem onder vier ogen terugvoeren op het rechte pad.

Wie klassikale bespreking te riskant vond, kon er ook geheel van afzien, eventueel door verwijzingen naar seksualiteit in de lectuur al bij voorbaat zo veel mogelijk uit de weg te gaan, zoals Heijermans propageerde. Ze vond slechts een aantal rechtzinnige confessionelen aan haar zijde, die niet voor niets steen en been klaagden over de nonchalante houding van hun geloofsgenoten als het ging om de invloed van ‘prikkel-literatuur’, die de jonge lezer soms ook via de school in handen kreeg. In soortgelijke brochures als die van Heijermans waarschuwden bijvoorbeeld de protestants-christelijke pedagoog Wouters en zijn collega frater Sigbertus Rombouts voor wat de gevolgen zouden kunnen zijn, zoals roof, moord en homofilie.⁸⁴

Godsdienstige ontwikkeling

Aan onderwijsgevendenden beval Rombouts uitsluitend werkjes aan die de door hemzelf opgerichte Keurraad voor Roomsche Jeugdlectuur volgens streng-katholieke beginselen had opgenomen in de sinds 1925 verschijnende *Rafaël-catalogus van Roomsche Jeugdlectuur*.⁸⁵ Voor de oudere jeugd was hier echter nog nauwelijks iets in te vinden, dus kwam het aan op vorming van geweten en wilskracht, die perverse literatuur uit eigen beweging uit de weg zouden doen gaan. Langs dezelfde weg zochten protestantse theoretici, die nauwelijks tot geïnstitutionaliseerde censuur te bewegen waren, naar beveiliging van het literaire leesonderwijs.⁸⁶ De één vond het daarbij het beste om in de leesles alleen theologen als Van Koetsveld, Hasebroek en Siebold Ulfers aan het woord te laten. Een ander recommandeerde auteurs die er blijk van gaven het kwaad dat zij beschreven te betreuren en die lieten zien dat het niet zozeer voortkwam uit omstandigheden of opvoeding, maar zijn diepste oorzaak vond in de erfzonde.⁸⁷ Zo kon de leesles ook het zielenheil dienen.

Algemeen verbreid was de veronderstelling dat het lezen van literatuur een tegenwicht kon bieden tegen het materialisme dat de tijdgenoot, en de jeugdige in

het bijzonder, in zijn greep had. Men zou zich van de aardse materie en van wereldse neigingen kunnen losmaken door middel van literaire schoonheid. Maar deze wijze van onthechting voldeed niet zonder meer aan godsdienstige maatstaven: al te gemakkelijk verviel men zo tot aanbidding van uiterlijke schoonheid en afgoderij.

Sinds de Onderwijswet van 1920 nam de Nederlandse Staat de bekostiging van het bijzonder onderwijs grotendeels op zich en begon het daadwerkelijk aan zijn opmars. Een jaar later zette Wouters uiteen hoe het gangbare gedachtengoed omtrent het leesonderwijs in overeenstemming te brengen was met het christelijke geloof. Literair genot mocht geen doel op zich zijn bij het lezen, maar diende via 'uiterlijke schoonheid' te leiden tot 'innerlijke', tot religieuze introspectie, die de lezer zou opvoeren naar 'de eenig-waren God'. Een goede schrijver 'ziet op naar de eeuwigheid', aldus Wouters, en is zo een geestelijk leider die niet alleen werkt aan het tijdelijke, maar ook aan het eeuwige zielenheil van individu en gemeenschap. Zoals een jeugdig gemoed ontvankelijk was voor poëzie, zo zou het dat ook zijn voor de religieuze gewaarwording. Godsdienstige poëzie scoorde des te hoger, was ook de ervaring van Karsemeijer: 'Veler voorkeur, wanneer men een klasse de keus laat voor een gedicht, gaat daarnaar uit'.⁸⁸ Het doel van het christelijke leesonderwijs wees Wouters aan in 'geestes-beschaving, geestes-verlichting, geestes-vrijheid, doch zoo, dat ze zich vast weet aan den Onzienlijke, dat ze steunt op en houdt vast heeft aan de Godsopenbaring'.⁸⁹

Het Nederlandse episcopaat verbood het gebruik van 'neutrale' boeken op katholieke scholen en de *Rafael-catalogus* vermeldde alleen echte roomse (d.i. voor ca. 1/8 aan het katholicisme gewijde) boeken. Met name heiligenlevens en missieverhalen zouden de oudere leerling, meende Rombouts, kunnen inleiden tot de roomse levensbeschouwing. Maar over het algemeen lijken zowel de katholieke als de protestantse zuil weinig behoefte te hebben gehad om zich te profileren met een van elkaar afwijkende taakopvatting of invulling van het literaire leesonderwijs. Integendeel.

Wouters refereerde uitvoerig aan de poëzie van Gezelle, onder andere met een voorbeeld van een leesles over één van diens religieuze gedichten, en beriep zich bladzijden lang op de *Moedertaalonderwijs*-beschouwingen uit 1917 van de jezuïet Van Ginneken.⁹⁰ Deze op zijn beurt liet zich hierin overigens niet uit over een op geloof geïnspireerd leesonderwijs, laat staan over een katholieke versie. Hetzelfde geldt voor de franciscaan Gerlach Royen, die zich in een lezing in 1928 conformeerde aan Ackets esthetisch georiënteerde opvattingen omtrent het leesonderwijs.⁹¹ Toen Jos J. Gielen, katholiek leraar te Hulst, tien jaar later attendeerde op de levensbeschouwelijke buitenkansen van het literaire lezen op school, baseerde hij zich onder meer op inzichten van de calvinist W.J. Kolkert en de socialist Herman Robbers. Wel prees hij het al ruim dertig jaar oude, roomse leesboek *Proza en poëzie* van A. Vincent & J.J. Verbeeten aan, maar als 'een katholieke bloemlezing, die toch geen verzameling van katholieke kunstenaars werd'.⁹²

In 1939 klaagde Moormann als docent aan de R.K. Leergangen dat Neder-

landse scholieren, vooral die van openbare scholen, van alles afwisten van klassieke mythologie, boeddhisme en spiritisme, maar slecht op de hoogte waren van de christelijke cultuur. Deze zou niet onderwezen worden 'uit verkeerd begrepen neutraliteit of partijdigheid'.⁹³ Toch schreef iemand als Leest, die doceerde aan een Rijks-HBS, een boekje *Bijbelkennis*.⁹⁴ Dat moesten zijn leerlingen systematisch door nemen, omdat hij met Moormann overtuigd was van de onmisbaarheid van zulke kennis bij het literaire leesonderwijs. Bovendien vond hij dat er juist op niet-confessionele scholen speciale aandacht aan besteed moest worden. In zijn didactische handleiding toonde hij zich evenmin een verstokte partijganger. Wie als docent geen lectuur wilde behandelen die in strijd was met de voorgestane levensbeschouwing, kon het wat hem betreft laten, als er maar geen literatuur van mindere kwaliteit voor in de plaats kwam.⁹⁵ Ook Leest wekt de indruk dat de verzuiling slechts in bescheiden mate heeft geleid tot geloofsgebonden opvattingen over het leesonderwijs.

Besluit

Morele, taalkundige en nationalistische vorming mogen dan niet meer voorop hebben gestaan in het literaire leesonderwijs, dat neemt niet weg dat, in het algemeen gesproken, de negentiende-eeuwse traditie waaruit het voortkwam een krachtige was. Voor wie daar oog voor heeft, valt de onduidelijkheid over de bedoelingen van dat onderwijs in de periode 1890-1940 mee. Het steunde op een complex van met elkaar samenhangende ideeën over doel en waarde van het leesonderwijs, waar het lezen van literatuur de hoogste trap van vormde. De verschillende doelstellingen waren wel eens moeilijk met elkaar te rijmen, maar sloten elkaar vaak ook niet uit en konden dan gemakkelijk worden verzoend. Zodoende zagen de meeste didactische denkers een meerledig doel voor het lezen van literatuur weggelegd.

Dat het literaire leesonderwijs in de decennia voor de Tweede Wereldoorlog voornamelijk esthetisch georiënteerd is geweest, staat buiten kijf. Deze constatering doet echter geen recht aan de pluriformiteit van dergelijk onderwijs, waarvoor men indertijd uiteenlopende doelstellingen en methodes kon kiezen. Zo kende de esthetische richting rekkelijke benaderingen (tekstverklarend en kritisch-analytisch) die haaks stonden op een precieze opvatting (zuiver esthetisch). De laatste was, anders dan wel is aangenomen, zeker niet dominant, al was het maar omdat zij nauwelijks perspectief bood op uitvoerbaar onderwijs.

Het tekstverklarende leesonderwijs bood dat daarentegen wel. Het verwierf de meeste aanhang, waarschijnlijk omdat het enerzijds tegemoet kwam aan inmiddels gangbaar geworden poëtische opvattingen uit het laatste kwart van de negentiende eeuw en anderzijds aansloot bij het traditionele, nationalistisch en taalkundig

gerichte leesonderwijs, waar menigeen vertrouwd mee was. Zo werd de taalkundig-vormende taak van het leesonderwijs dienstbaar gemaakt aan de tekstverklarende. Daarnaast bood het tekstverklarende leesonderwijs, bij zijn bijzondere aandacht voor het begrip van de individuele leerling, nog altijd ruimte aan moraliserende, al dan niet religieus geïnspireerde ambities, meer dan aan nationalistische. Ondanks een kortstondige opleving omstreeks 1940, verflauwden die sinds de jaren twintig, hetgeen in het volgende decennium de weg vrijmaakte voor een kritische beschouwing van zelfs de grootste vaderlandse schrijvers, die voorheen onaantastbaar hadden geleken. Door de teloorgang van zijn veronderstelde belang voor de instandhouding van de natie en voor de talige vorming van de individuele leerling, raakte het literaire leesonderwijs overigens een belangrijk deel van zijn legitimatie kwijt.

Literatuur

Titels van onderwijsuitgaven worden vermeld in de noten.

- Abelman, K., e.a. 1984.** 'Didactiek en inhoud van het leesonderwijs in de 19^e eeuwse volksschool'. In: *Pedagogische Studiën* 61 (1984) 2 (feb.), p. 73-86.
- Acket, J.M. 1912.** 'Uit mijn praktijk. Brokjes les, gedachten en ervaringen'. In: *Nieuwe Taalgids* 6, p. 77-80.
- Acket, J.M. 1917.** "'Het verheven deel" der letterkundige lektuur'. In: *Nieuwe Taalgids* 11, p. 195-198.
- Ankum, L. van. 1887.** 'Oordeelkundig lezen [I]'. In: *Noord en Zuid* 10, p. 215-219.
- Asselbergs, W.J.M.A. 1951.** *Het tijdperk der vernieuwing van de Noordnederlandse letterkunde*. 's-Hertogenbosch etc., Teulings' Uitgevers-Mij. N.V. – N.V. Standaard-Boekhandel.
- Beer, Taco H. de, als K.B. 1877/78.** 'Het onderwijs in de moedertaal [II]'. In: *Noord en Zuid* 1 (1877/78), p. 75-76.
- Beer, T.H. de. 1887.** 'Over verklaring van leesstukken en de kunst van lezen'. In: *Noord en Zuid* 10, p. 100-106.
- Boekholt, P.Th.F.M. 1995.** 'Leescultuur in Groningen'. In: *Meesterwerk* nr. 2, p. 2-16.
- Bol, P.J., als B. 1913.** 'Verzen'. In: *De Nieuwe School* 9, p. 377-384.
- Bol, P.J., als B. 1915.** 'Leesboeken'. In: *De Nieuwe School* 11, p. 133-142.
- Bolkestein, G. 1938.** 'Gedachten over en indrukken van het onderwijs in het Nederlands, ook in verband met dat in de drie moderne (vreemde) talen'. In: *Levende Talen* 25, p. 12-40.
- Bosch, J.H. van den, als v.d.B. 1892.** 'Studieboeken voor de hoofdklasse III'. In: *Taal en Letteren* 2, p. 108-115.
- Bosch, J.H. van den. 1893.** *Pleidooi voor de moedertaal, de jeugd en de onderwijzers*. Groningen, P. Noordhoff.
- Bosch, J.H. van den, als v.d.B. 1898.** recensie van Dr. B. [= F. Buitenrust Hettema], *Analecta V: Inleiding op dichterstudie*, Utrecht, H. Honig, 1898. In: *Taal en Letteren* 8, p. 342-347.
- Bosch, J.H. van den. 1903.** *Inleiding op het 'Lees- en taalboek voor h.b.s. en gymnasium, normaal- en kweekschool'*

- van J.H. van den Bosch en J.L.C.A. Meijer. 2e dr. Utrecht, Kemink en Zoon.
- Bosch, J.H. van den, als v.d.B. 1909.** 'Over het oude leesonderwijs, (Fragmenten uit een lezing)'. In: *Nieuwe Taalgids* 3, p. 171-176.
- Buitenrust Hettema, F., als Dr. B. 1898.** 'Inleiding tot dichterstudie'. In: *Taal en Letteren* 8, p. 209-238.
- Chartier, Anne-Marie, & Jean Hébrard. 2000.** *Discours sur la lecture 1880-2000, avec la collaboration de Emmanuel Fraisse, Martine Poulain et Jean-Claude Pompuognac*. [2me éd.] [Paris], BPI-Centre Pompidou – Fayard.
- Commissie ter Bestudering van de Middelen tot Verbetering van het Onderwijs in het Nederlands aan Scholen voor Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs. 1941.** *Het onderwijs in de Nederlandse Taal en Letterkunde op de middelbare school*. 's-Gravenhage, Rijksuitgeverij etc.
- Dane, Jacques. 1996.** *'De vrucht van Bijbelsche opvoeding', Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, circa 1880-1940*. Hilversum, Verloren.
- Dane, Jacques. 2000.** "Nuttige kennis en goede gezindheden aan te kweeken". Schoolbibliotheken in de negentiende eeuw'. In: *De Negentiende Eeuw* 24, p. 229-246.
- Dodde, N.L. 1997.** *Waarom leren we lezen? Afscheidscollege [...]*. Edam, Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- Ellis, Alec. 1971.** *Books in Victorian elementary schools*. London, The Library Association.
- Ent, W. van den. 1936.** 'De Vereniging van Leraren in Levende Talen en het moedertaalonderwijs'. In: *Levende Talen* 23, p. 51-71.
- Geel, Rudolf. 1989.** *Niemand is meester geboren. Geschiedenis van het Nederlandse schrijfvaardigheidsonderwijs in de negentiende en twintigste eeuw*. Muiderberg, Dick Coutinho.
- Geel, Rudolf. 1998.** 'Het taalgevoel moet geuren als een roos. Literatuuronderwijs vanaf 1890 tot aan de jaren veertig'. In: *Nederlandse Letterkunde* 3, p. 235-242.
- Ginneken S.J., Jac. van. 1917.** *Als ons moedertaalonderwijs nog ooit gezond wil worden. Een hartig woord aan hen die belang stellen in de toekomst van het Nederlandsche volk*. Nijmegen, L.G.C. Malmberg.
- Heijermans, Ida. 1919.** *Onze jongeren en de moderne literatuur. Een pedagogisch-critische beschouwing*. Baarn, Hollandia-Drukkerij.
- Heijermans, Ida. 1920.** *Onze jongeren in de moderne literatuur*. Baarn, Hollandia-Drukkerij.
- Hulshof, Hans. 1996.** 'Genetisch taalonderwijs in theorie en praktijk. Van Ginnekens ideeën over de relatie taalkunde en taalonderwijs'. In: Ad Foolen & Jan Noordegraaf (eds.), *De taal is kennis van de ziel. Opstellen over Jac. van Ginneken (1877-1945)*. Münster, Nodus Publikationen, p. 145-172.
- Johannes, Gert-Jan. 2002.** "'Zoo is overdrijving de ziekte van elk eeuw". Het beeld van de 17de eeuw in 19de-eeuwse literatuurgeschiedenissen voor schoolgebruik en zelfstudie'. In: *Nederlandse Letterkunde* 7, p. 28-60.
- Kalff, G. 1893.** *Het onderwijs in de moedertaal*. Amsterdam, J.H. de Bussy.
- Kalmthout, Ton van. 2001.** 'Naar een volwaardige broodwinning. De moeizame professionalisering van Nederlandse en Vlaamse literatoren 1875-1914'. In: *Boekmancahier* 13, nr. 47, p. 35-48.
- Karsemeijer, J. 1941.** 'Literatuur en opvoeding'. In: *Paedagogische Studiën* 22, p. 162-173.
- Kloek, J.J. 1993.** "'Dit hoofdvak van alle beschaafde opvoeding". Over de voorgeschiedenis van Nederlandse letterkunde als schoolvak'. In: *Literatuur* 10, p. 267-279.
- Kloek, J.J. 1998.** "'Niet als een bepaald vak van onderwijs". Het schoolonderwijs in de Nederlandse let-

- terkunde vóór het schoolonderwijs in de Nederlandse letterkunde'. In: *Nederlandse Letterkunde* 3, p. 214-224.
- Koopmans, J., als J.K. 1902.** recensie van T. Pluim, *Gids bij de studie voor de hoofdacte*, Groningen, P. Noordhoff, 1902. In: *Taal en Letteren* 12, p. 303-312.
- Kramer, W. 1936.** 'De vormende waarde van het moedertaalonderwijs'. In: *Nieuwe Taalgids* 30, p. 389-403.
- Kramer, W. 1941.** *Grondlijnen voor een methodiek en didactiek van het voortgezet moedertaalonderwijs*. Groningen-Batavia, J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.
- Kroon, Sjaak, & Jan Sturm. 1994.** "Wij gaan volksaardig d.i. nationaal worden". Een voorstudie naar moedertaalonderwijs en nationaal bewustzijn'. In: *Spiegel* 12, nr. 1, p. 53-75, en nr. 2, p. 31-57.
- Kuitert, Lisa. 1992.** "Wij willen Nieuwe Gidsen zijn, c'est ça". Het ideaal van de Zwolsche Herdrukken'. In: *De Boekenwereld* 8, p. 215-223.
- Langeveld, Martinus Jan. 1934.** *Taal en denken. Een theoretische en didactische bijdrage tot het voortgezet onderwijs in de moedertaal, inzonderheid tot dat der grammatika*. Groningen etc., J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.
- Lansberg, Philip André. 1924.** *Proeve eener descriptieve methodiek van het onderwijs in de Nederlandsche letterkunde aan de scholen voor middelbaar en voorbereidend hooger onderwijs*. Groningen-Den Haag, J.B. Wolters' U.M.
- Lantermans, K. 1918.** 'Taal en verwante vakken op de hulpakte'. In: *Nieuwe Taalgids* 12, p. 90-96.
- Leest, J. 1932.** *Het voortgezet onderwijs in de moedertaal*. Groningen etc., J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V.
- Maas, L.H. 1998.** *Pro patria. Werken, leven en streven van Gerrit Kalff 1856-1923*. Hilversum, Verloren.
- Mathews, Mitford M. 1966.** *Teaching to read, historically considered*. Chicago-London, The University of Chicago Press.
- Moor, Wam de. 1986a.** 'Poëzie is de trilling in uw hart. Stemmen uit het grijze verleden van de literatuurdidactiek I: 1880-1918'. In: *Levende Talen*, nr. 411, p. 306-311.
- Moor, Wam de. 1986b.** 'Een piano vol appels. Stemmen uit het grijze verleden van de literatuurdidactiek II: 1918-1940'. In: *Levende Talen*, nr. 412, p. 378-384.
- Moormann, J.G.M. 1936.** *De moedertaal. Een didactiek voor het middelbaar (en lager) onderwijs*. Nijmegen-Utrecht, Dekker & Van de Vegt N.V.
- Nieuwendijk, Suzanne van den. 1998.** "De Bloeiende Bongerd" van W.C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama en Herman Poort als aanleiding tot een discussie in de jaren twintig'. In: *Meesterwerk*, nr. 12, p. 1-33.
- Overdiep, G.S. 1932/33.** 'Over de methodiek van het onderwijs in het Nederlandsch'. In: *Onze Taaltuin* 1, p. 150-157 en 175-181.
- Richardson, Alan. 1994.** *Literature, education, and romanticism. Reading as social practice, 1780-1832*. [Cambridge etc.], Cambridge University Press.
- Rombouts, S. 1925.** *Wat laat ik m'n kinderen lezen?* Tilburg, Drukkerij van het R.K. Jongensweeshuis.
- Royen O.F.M., Gerlach. 1928.** 'Het onderwijs in de moedertaal'. In: *Ons Eigen Blad* 16, p. 353-361.
- Schepers, J.B. 1901.** recensie van J.A. dèr Mouw, *Dr. J.M. Hoogvliet's opvatting van taalstudie en methode van taalonderwijs*, Amsterdam, Van Looy, 1900. In: *Taal en Letteren* 11, p. 123-131.

- Simons, L. 1911.** *Studies en lezingen [...]*. Amsterdam, Maatschappij voor Goede en Goedkoope Lectuur.
- Simons, Ph.J., als Ph.J.S. 1923.** 'Leeggelopen traditie'. In: *Nieuwe Taalgids* 17, p. 114-147.
- Simons, Ph.J. 1924.** 'Stijl'. In: *Nieuwe Taalgids* 18, p. 161-171.
- Stellwagen, A.W. 1885.** 'Wat te lezen en hoe, ook over ontledingen'. In: *Noord en Zuid* 8, p. 299-306.
- Stemvers, F.G.A. 1933.** 'Het moedertaalonderwijs op de middelbare school, (Vervolg)'. In: *Levende Talen* 20, p. 181-196.
- Ven, Piet Hein van de. 1990.** *'Het nut van het nutteloze'. Een interpretatie van visies op literatuuronderwijs sinds het einde van de negentiende eeuw.* Nijmegen, Katholieke Universiteit Nijmegen/Vakgroep Algemene Kunstwetenschappen.
- Vincent, David. 1989.** *Literacy and popular culture. England 1750-1914.* New York etc., Cambridge University Press.
- Vos, Hendrik J. de. 1939.** *Moedertaalonderwijs in de Nederlanden. Een historisch-kritisch overzicht van de methoden bij de studie van de moedertaal in het middelbaar onderwijs sedert het begin van de 19^e eeuw.* Turnhout, Drukkerij van Mierlo-Proost.
- Vriend, Gerard de. 1996.** *Literatuuronderwijs als voldongen feit. Legitimeringen voor het leren lezen van literatuur op school.* [Amsterdam, Historisch Seminarium van de Universiteit van Amsterdam].
- Vriend, Gerard de. 1997.** "De meester mag niet dalen, de scholier moet klimmen". Een geschiedenis van ambities en frustraties'. In: *Literatuur* 14, p. 262-267.
- Vries, Jan de, e.a. 1937/38.** 'Het onderwijs in het Nederlandsch'. In: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde*, p. 33-88.
- Wielenga, B. 1922.** *Moderne letterkunde en christelijke opvoeding.* Amsterdam, Holland.
- Wouters, D. 1921.** *Lezen.* Groningen, P. Noordhoff.
- Wouters, D. 1925.** *Letterkunde en lezen voor jonge en rijpere jeugd [...].* Groningen, P. Noordhoff.

Noten

- 1 Dit artikel werd geschreven in het kader van het NWO-project 'Homogeniteit en pluriformiteit. Het onderwijs in de Nederlandse letterkunde als instrument van culturele repertoirevorming 1800-1940'. Ik dank prof.dr. G.J. Dorleijn, dr. G.J. Johannes en prof.dr. J.J. Klock voor hun commentaar op een eerdere versie.
- 2 Simons 1911, p. 383-384. Hij sprak deze woorden in een lezing voor de leden van de Alkmaarse Leeszaal.
- 3 Hieronder versta ik zowel uitgebreid lager onderwijs als HBS, lyceum, gymnasium en kweekschool, die destijds steeds in één adem genoemd werden als het om 'voortgezet' leesonderwijs ging, dat volgde op 'aanvankelijk' leesonderwijs, het aanleren van de leesteknik. Het driejarige onderwijsprogramma van de kweekschool liep in deze min of meer parallel aan dat van de klassen 3-5 van de HBS.
- 4 Bv. Mathews 1966; Ellis 1971; Vincent 1989, p. 53-94; Richardson 1994; Chartier & Hébrard 2000, p. 209-488.
- 5 Zie bv. Kuitert 1992; Boekholt 1995; Dane 2000.

- 6 De Vos 1939. Asselbergs 1951, p. 371-386, lijkt hierop voor een belangrijk deel gebaseerd. Zie voor de negentiende eeuw ook Kloek 1993 en 1998, en Johannes 2002.
- 7 Bv. door Overdiep 1932/33, volgens welke hoogleraar en lerarenopleider de methodenstrijd samenhangt 'met het hevig individualisme der leeraren, die een zeer gevarieerde opleiding hebben genoten; met den gemengden staat der klassen (in de laatste kwarteeuw is het percentage der meisjesleerlingen abnormaal gestegen!), de snelle evolutie in de verschillende wetenschappen, en ook de vage voorstellingen die men koestert van de begrippen "Middelbaar" en "Vorbereidend Hooger" onderwijs' (p. 150).
- 8 Zie voor recentere historische overzichten: De Moor 1986 a en b; Van de Ven 1990, p. 9-53; De Vriend 1996, p. 78-152, en 1997; Geel 1998.
- 9 Van Kalmthout 2001, p. 36-37.
- 10 Kramer 1936, p. 400.
- 11 Vgl. Kroon & Sturm 1994, p. 62, en De Vriend 1996, p. 186-187.
- 12 Over Kalff: Maas 1998; over Hettema: De Vos 1939, p. 191-204. Kroon & Sturm 1994, p. 70-71, wijzen op het pleidooi voor drie voor de onderbouw bestemde bloemlezingen 'met een nationaal karakter' in Kalff 1893, p. 129-130.
- 13 Van Ginneken 1917, p. 34. Volgens Kroon & Sturm 1994, p. 40-42, is Van Ginneken's nationalisme geënt op dat van Van den Bosch. Ibidem, p. 31-33 en 37-40, inventariseren de nationalistische uitspraken in Van den Bosch 1893.
- 14 Lansberg 1924, p. 50.
- 15 Van Ginneken 1917, p. 33.
- 16 Moormann 1936, p. 177.
- 17 Lansberg 1924, p. 50.
- 18 K.H. de Raaf & J.J. Griss, *Stroomingen en gestalten, Geschiedenis der Nederlandsche letteren, Geestelijke stroomingen en cultuurverschijnselen, benevens een overzicht van het leven en een karakteristiek van het werk van de hoofdpersonen uit de Nederlandsche literatuur, behoorende bij Een nieuwe bundel, Bloemlezing voor de hogere klassen van gymnasia, hogere burgerscholen en voor zelfstudie*, Rotterdam, W.L. & J. Brusse, 1^e dr. 1920 (dl. IV van K.H. de Raaf & J.J. Griss, *Zeven eeuwen, Spiegel der Nederlandsche letteren van 1200 tot heden*, Rotterdam, W.L. & J. Brusse, 1^e dr. 1917-1920). Citaat uit de 'Voorrede': 'Een volk, dat achtting heeft voor zichzelf, wil geen vreemde zijn in hetgeen de besten der vroegere geslachten aan geestelijke schatten hebben voortgebracht' (p. XVIII). Over het niet in gebruik zijn van deze bloemlezing: Lansberg 1924, p. 4-5 en 10. Overigens zijn Lansbergs mededelingen gebaseerd op een min of meer representatieve steekproef van ca. 60 hbs-en, lycea en gymnasia, wat schoolgebruik dus niet geheel uitsluit. Misschien werd *Stroomingen en gestalten*, gezien een herdruk in 1931, ook wel gelezen op kweekscholen of, zoals bedoeld blijktens de ondertitel, bij zelfstudie.
- 19 Lansberg 1924, p. 9 en 106-107. Volgens de wet moesten HBS en kweekschool kennis van belangrijke literaire werken en van de literatuurgeschiedenis examineren. Het gymnasium was daar niet toe verplicht, maar kende wel vaak een zelfde examenpraktijk.
- 20 Vgl. bv. de opmerkingen van onderwijsinspecteur W. van den Ent, dat hij en zijn collega's 'doordrongen [zijn] van deze waarheid: goed moedertaalonderwijs is een nationaal goed van de eerste rang' (Van den Ent 1936, p. 71). Tezelfdertijd deelt Kramer mee dat het onderwijs in het Neder-

- lands het vermogen moet ontwikkelen 'om door te dringen in de schatten, in onze taalcultuur opgelegd, en daaruit de kracht te putten om in waardig nationaal zelfrespect mee te werken tot opbouw van ons edelst volksbezit' (Kramer 1936, p. 403).
- 21 Aldus Kroon & Sturm 1994, p. 45-47. Op grond van het nu volgende, heb ik twijfels bij hun vaststelling dat sinds het *Rapport* van den Ent 'de vraag [uit het zicht verdwijnt] naar een mogelijk verband tussen moedertaalonderwijs en nationale identiteit' (p. 47). Men bedenke dat de commissie Van den Ent zich liet installeren door en rapporteerde aan de Duitse bezettingsmacht (in de persoon van de secretaris-generaal van het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming). De commissie bestond uit voorzitter W. van den Ent, secretaresse A.H. Kiel, de hoogleraar Oudgermaanse Taal- en Letterkunde J. de Vries en de neerlandici W.H. Beuken, L.M. van Dis, B.H. Ern , C.B. van Haeringen, W. Kramer, W.A.P. Smit, en C.G.N. de Vooy.
  - 22 Karsemeijer 1941. Citaten op p. 166 en 171-172. Tegelijkertijd onderstreepte ook Kramer 1941, p.13-14, de nationale roeping van het moedertaalonderwijs, onder instemmende aanhaling van Van Ginneken 1917.
  - 23 Commissie 1941, p. 77-78.
  - 24 Bv. door Stellwagen 1885.
  - 25 Van den Bosch 1892, p. 108.
  - 26 Opgenomen in T. Pluim, *Gids bij de studie voor de hoofdacte*, Groningen, P. Noordhoff, 1902. Ik citeer naar Koopmans 1902, p. 308, die erbij aantekent: 'Meerendeels wordt overal zoo gevraagd' (n. 2). - Met het 'leerboek' bedoelt de examencommissie T. Terwey's *Nederlandsche spraakkunst ten behoeve van inrichtingen voor middelbaar onderwijs en tot opleiding van onderwijzers*, Groningen, J.B. Wolters, 1^e dr. 1878.
  - 27 Zie bv. de inleiding van M.R. Dijkman, *Mondelinge examens Nederlandsche taal en lezen. Vijftig stenografische verslagen van in 1910 gehouden examens, opgemaakt en voorzien van een paedagogische inleiding voor kweekelingen, onderwijzers en examinatoren*, Groningen, J.B. Wolters U.M., 1911; Lantermans 1918, p. 90-91; en Simons 1923.
  - 28 J.H. van den Bosch & L.J.C.A. Meijer, *Lees- en taalboek voor hogere burgerschool en gymnasium, normaal- en kweekschool*, 3 dln., Utrecht, Kemink en Zoon, 1^e dr. 1896-1901. In de inleiding van het *Letterkundig leesboek* dat hij nadien met C.G.N. de Vooy samenstelde, stond nog altijd dat 'de Taalgeschiedenis en de Taal- en Stijlbegrippen in de Historia Litteraria ter sprake moeten komen'. Deze historische bloemlezing was voorzien van taalkundige aantekeningen. (J.H. van den Bosch, C.G.N. de Vooy & D.C. Tinbergen, *Letterkundig leesboek voor hogere burgerscholen, gymnasia en kweekscholen*, 2 dln., Groningen etc., Wolters, 1^e dr. 1919-1923.)
  - 29 Een heruitgave van de inleiding werd afzonderlijk en gratis beschikbaar gesteld. Zie Van den Bosch 1903.
  - 30 Abelman e.a. 1984, p. 77-78, 81 en 83; Dodde 1997, p. 36.
  - 31 Ook wel noodgedwongen, zo legde Van den Bosch uit in zijn inleiding: zolang helaas de Vereenvoudigde Spelling van zijn mederedacteur R.A. Koll wijn, die bijvoorbeeld de buigingsuitgangen wilde laten vervallen, nog niet was toegestaan op de scholen, kon het leesonderwijs ook daarom niet om de grammatica heen.
  - 32 Geciteerd naar Koopmans 1902, p. 311.

- 33 Van den Bosch 1898, p. 346.
- 34 Koopmans 1902, p. 311.
- 35 Van Ginneken 1917, p. 37-38.
- 36 Simons 1924, p. 169-170.
- 37 Geel 1989, p. 153-158.
- 38 Kramer 1936, p. 400 en 403.
- 39 Van den Ent 1936, p. 53 en 66-67. Citaat op 67.
- 40 Stemvers 1933, p. 181 en 192. Acket 1912, p. 80, overweegt al een afzonderlijk uur voor taalkwesties.
- 41 Commissie 1941, p. 23-26 en 69-73.
- 42 Commissie 1941, p. 77.
- 43 Van Ginneken 1917, p. 6 en 21. Van Ginneken brengt deze individualistische taalopvatting als volgt in overeenstemming met zijn nationalistische kijk op taal. Sprekers en hoorders verwisselen voortdurend van rol en beïnvloeden zo elkaars taal en elkaars geest. Zij gaan ook met andere hoorders en sprekers om. Daardoor weerspiegelt de ziel, en daarmee de taal van één individu, uiteindelijk 'al die op elkaar inwerkende duizendvoud geschakeerde zielelevens, van elke maatschappij, in alle landen en tijden' (ibidem, p. 10). Een leerling kan dus inzicht krijgen in de volksziel door beschouwing van zijn eigen taal, die hem zijn eigen ziel openbaart als representant van de volksziel. Op grond hiervan noemt van Ginneken als hoofddoel van het moedertaalonderwijs in het algemeen, dat het de leerling inzicht moet geven in het eigen zieleleven (ibidem, p. 40). Zonder er deze zelfde consequentie aan te verbinden, neemt Moormann 1936, p. 5-7, Van Ginnekens definities over. Een analyse van diens brochure vanuit taaldidactisch perspectief geeft Hulshof 1996, p. 149-156.
- 44 Leest 1932, p. 101.
- 45 Wouters 1921, p. 20.
- 46 Acket 1917.
- 47 Leest 1932, p. 103.
- 48 Schepers 1901, p. 129.
- 49 Leest 1932, p. 96.
- 50 Kramer 1941, p. 71.
- 51 Vgl. bv. De Beer 1887, p. 103 en 105-106, en Van Ankum 1887.
- 52 Leest 1932, p. 104.
- 53 Leest 1932, p. 26-27: '1°. Eigenaardige woordbetekenissen, / 2°. ongewone woord- of zinsvormen, / 3°. ongewone betrekkingen tussen delen van afleidingen, samenstellingen of uitdrukkingen, of, wat op hetzelfde neerkomt, het (opzettelijk) gebruik van zulke formaties in andere dan de gewone zin, / 4°. biezonder verband tussen min of meer van elkaar verwijderde woorden, / 5°. gedachten (oordelen, critiek, spot enz), die niet met zovele woorden uitgesproken, maar slechts gesuggereerd worden, die "tussen de regels" moeten worden gelezen, / 6°. ironie, sarcasme, / 7°. beelden en symbolen die niet gemakkelijk worden begrepen of doorvoeld, / 8°. verborgen geestigheden, / 9°. zinspelingen op feiten, situaties, historische of in de litteratuur voorkomende personen, / 10°. welbewust gebruikte citaten, / 11°. parodieën van bekende schrijvers, genre's [sic], enz., / 12°. veelbetekenende afwijkingen van gewone zegswijzen, / 13°. de karakteriserende betekenis van verhaalde

- biezonderheden, / 14°. treffend realisme, / 15°. fijne psychologische trekjes, / 16°. veelzeggende of veel vermoeden latende eenvoud, / 17°. treffend zuivere voortzetting van gebruikte beeldspraak, / 18°. ontroerende bijzonderheden, / 19°. het mooie “kloppen”, 't verrassend sluiten van onderdelen of van verwikkeling en ontknoping, / 20°. diepzinnige waarheden, / 21°. sfeerscheppend woordgebruik’.
- 54 Leest 1932, p. 29 en 93
- 55 Dat het zuiver esthetische leesonderwijs vanaf de jaren twintig alweer terrein verloor, lijkt af te leiden uit de drukgeschiedenis van een van de meest representatieve leesmethodes die ervoor verschenen: M.A.P.C. Poelhekke, *Taalbloei, Letterkundig leesboek voor h.b.s., gymnasia, kweek- en normaalscholen*, bijeengebracht door -, 2 dln., Groningen etc. 1909. Het beleefde een 3^e dr. in 1919 en werd in 1925 en 1931 alleen nog herdrukt in verkorte vorm. In 1924 was het volgens Lansberg 1924, p. 10, niet in gebruik op de door hem onderzochte scholen. Wellicht speelde hier ook concurrentie een rol van W.C. Wittop Koning-Rengers Hora Siccama & Herman Poort, *De bloeiende bongerd, Bloemlezing. Een inleiding tot de literaire kunst ten dienste van gymnasia, hogere burgerscholen, middelbare meisjescholen, kweekscholen en normaallessen*, 2 dln., Groningen, Wolters, 1915, van welk roemruchte leesboek kort voor WO II nog een 6^e dr. van dl. I en een 3e dr. van dl. II in gebruik waren. Zie over dit boek: Van den Nieuwendijk 1998.
- 56 Acket 1917.
- 57 Van den Bosch 1898, p. 344. Van den Bosch 1909, p. 175, stelt dat het voor de meeste scholieren *überhaupt* nog te hoog gegrepen is om het al tot ‘artistiek’ lezen van literatuur te brengen: ‘Léér maar gewoon goed lezen – en bij méér individu’s dan wij met weinig tevreden schoolmensen denken, zal *in de loop van ’t leven* de artisticeit zich oòk in hun lezen ontwikkelen’.
- 58 J.B. Meerkkerk, *Een boek met verzen. 50 lessen in het Nederlandsch voor gymnasia, hogere burger-, kweek- en normaalscholen*, Groningen, P. Noordhoff, 1899 (2^e dr. 1913).
- 59 Bol 1913. Citaten op p. 377, 383 en 384.
- 60 Wouters 1921, p. 64.
- 61 Leest 1932, p. 114.
- 62 Kramer 1936, p. 400-401.
- 63 Langeveld 1934.
- 64 Bolkestein 1938, p. 27-28.
- 65 Dr. B. [= F. Buitenrust Hetteema], *Analecta V: Inleiding op dichterstudie*, Utrecht, H. Honig, 1898. Een uitgebreide verantwoording geeft Buitenrust Hetteema 1898.
- 66 *De bloeiende bongerd* gaf eveneens voorbeelden van echte en onechte literatuur. En in de in 1924 herdrukte ‘slotbundel’ *Litteratuur-overzicht, woordkunst en poëtica met bloemlezing* van D. Wouters’ *Neerlandia. Letterkundig leesboek voor gymnasia, h.b.s., kweek-, normaal- en m.u.l.o. scholen*, 7 dln., Groningen, P. Noordhoff, 1915-1918, zijn ook gevallen opgenomen van ‘pathos, overgevoeligheid, aanstellerij en gekunsteldheid’. Zie Wouters 1921, p. 52. Ibidem, p. 76 en 79-82 wijst eveneens op het nut van de vergelijking van slechte met goede literatuur.
- 67 Leest 1932, p. 105.
- 68 W. van den Ent & W.H. Staverman, *De kern, Leesboek voor de hoogste klassen van inrichtingen van voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs en kweekscholen*, Groningen-Batavia, P. Noordhoff, 1935. Ik raad-

- pleegde de 2e dr. van 1937, waar de voorgaande citaten staan op p. III-IV. Het boek werd herdrukt in 1939 en 1947.
- 69 K. Fokkema & J. van Ham, *De kunst van lezen*, Groningen-Batavia, J.B. Wolters' Uitgevers-maatschappij N.V., 1939, p. 3.
- 70 Bol 1915, p. 134. Bol doet deze uitspraak n.a.v. de leesboekjes van Jan Ligthart voor het lager onderwijs, die tussen de regels de visie van de Rein-Leven-beweging op seksuele verschijnselen zou propagieren.
- 71 Wouters 1921, p. 41.
- 72 Heijermans 1919, p. 9. Heijermans 1920 bespreekt b.w.v. vervolg tal van jeugdige verhaalpersonages die het slechte voorbeeld geven in populaire Nederlandse verhalen, romans en toneelstukken: feestend en minnend, zonder idealen, egoïstisch, brekend met de ouderen. Daartegenover stelt zij idealistische personages van Björnson, Rolland en Wells.
- 73 Zo probeerde *De bloeiende bongerd* de leerling van de onderbouw uit te leggen dat iets afstotelijks toch mooi kon zijn door de fraaie vorm waarin het gegoten was. En verder stuitte Heijermans in deze boeken o.a. op fragmenten die blij gaven van een materialistische geest of waarin gespot werd met het ouderlijk gezag, op sombere en cynische teksten, en, *last but not least*, op seksueel-geladen of ogenschijnlijk onschuldige, maar tot lezing van verdachte boeken uitnodigende fragmenten. De beide andere bloemlezingen die zij onderzocht waren: D. de Groot, L. Leopold & R.R. Rijkens, *Nederlandsche letterkunde, De voornaamste schrijvers na 1600*, 2 dln., 11^e zeer verm. dr., ed. W. Pik, Groningen etc., Wolters, 1916 (1^e dr. 1867); en K.H. de Raaf & J.J. Griss, *Een nieuwe bundel, Leesboek voor gymnasia, hogere burgerscholen, kweek- en normaalscholen* [ondertitel varieert], 5 dln., Rotterdam, W.L. & J. Brusse, 1^e dr. 1908-1917.
- 74 Heijermans 1919, p. 34-36.
- 75 Godthelp 1934, passim. Citaat op p. 26. Bij gebrek aan beter behielp Godthelp zich in de 3^e klas nog met een deeltje uit de leesboekenserie 'Karakter, kennis, kunst' van uitgeverij P. Noordhoff te Groningen, waarin z.i. goede stilisten als Just Havelaar, Elizabeth Zernike en C.P. van Rossem althans biografieën van 'beroemde mannen' (Rembrandt, Frederik de Grote, Schumann) gaven.
- 76 Lansberg 1924, p. 57.
- 77 Vgl. Rombouts 1925, p. 13.
- 78 Heijermans 1919, p. 18.
- 79 Als zodanig vond ik o.a. genoemd: Borel, Buysse, Van Eeden, Emants, Van Groeningen, Herman Heijermans, Van Hulzen, Huygens, Netscher, Querido, Robbers, Salomons, Streuvels, Swarth en Teirlinck.
- 80 C.G.N. de Vooys, *Historische schets van de Nederlandsche letterkunde voor schoolgebruik en hoofdake-studie*, Groningen, Wolters, 1^e dr. 1908.
- 81 Wielenga 1922, p. 50-51.
- 82 Jan Ubink in *De Sollicitant*, 5 feb. 1919, geciteerd naar Wouters 1925, p. 46.
- 83 Moormann 1936, p. 220-221.
- 84 Wouters 1925, m.n. p. 38-51, en Rombouts 1925. Dane 1996, p. 65-99, bespreekt een aantal gelijksoortige verhandelingen.

- 85 De *Jaarlijksche boekenschouw* van het Nederlandsche Boekhuis (1919/20-1933/34) en de door pater A.B.H. Gielen samengestelde *Standaard-catalogus van het R.K. Centraal Bureau voor Lectuurvond Rombouts* te vrijzinnig, omdat ze ook 'neutrale' boeken selecteerden.
- 86 Dane 1996, p. 65-98.
- 87 Zie de uitspraken van B. Wielenga uit 1922 en van L. Bückman uit 1904, aangehaald door Lansberg 1924, p. 58 en 64.
- 88 Karsemeijer 1941, p. 169.
- 89 Wouters 1921, p. 17-19.
- 90 Wouters 1921, p. 52-55.
- 91 Royen 1928, p. 358-359.
- 92 De Vries e.a. 1937-1938, p. 82-83. A. Vincent & J.J. Verbeeten, *Proza en poëzie*, 4 dln., Nijmegen, L.G.C. Malmberg, 1^e dr. 1906.
- 93 Moormann 1936, p. 89-90.
- 94 Tot dusver niet getraceerd. Vergelijkbaar en bekender was Arthur van Schendels t.b.v. het literatuuronderricht geschreven leesboek *Bijbelse verhalen*, in 1931 verschenen als nr. A 15 in de serie 'Mozaïek' van uitgeverij W.E.J. Tjeenk Willink te Zwolle en opgenomen in zijn *Verzameld werk*, dl. III, ed. C. Bittremieux e.a., Amsterdam, Meulenhoff Nederland, [1976], p. 599-728. Overigens betreurt Godthelp 1934, p. 25, dat het boek slecht loopt.
- 95 Leest 1932, p. 42-44 en 97.

‘O christelijcken knoop!’

VONDELS VISIE OP DE GEESTELIJKEN
IN ZIJN GYSBRECHT VAN AEMSTEL

A. Maljaars
G.C. de Waard

Inleiding plus doelstelling

In het vijfde bedrijf van zijn *Gysbrecht van Aemstel* laat Vondel, na eerst Gijsbrecht aan Badeloch verslag te hebben laten uitbrengen van zijn verdediging van de stad, een bode aan het woord, die getuige is geweest van de dood van zowel bisschop Gozewijn als de abdis Klaeris van Velzen met haar nonnen. Het uitvoerige relaas van deze bode, bij elkaar een kleine honderd versregels (1391-1487),¹ slechts tweemaal onderbroken door een eenregelige vraag van Gijsbrecht (1395; 1466), is een en al bewondering voor en zelfs verheerlijking van het martelaarschap van deze geestelijken. De toon wordt meteen al gezet in zijn openingsclaus, een droevige klacht over wat hij voor zijn ogen heeft zien gebeuren, die uitloopt op een tweeledige exclamatie: ‘Most ick den Bisschop noch zien sterven en d’abdisse? Och vader Gozewijn! Och reine maeghd Klaerisse!’ (1393-1394)

De culminatie van de lyrische bewoordingen die de bode bezigt, is in onze ogen gelegen in een soortgelijke opeenvolging van vraag en exclamatie. Als hij weer voor zich ziet hoe, tegenover de bloeddorstige Witte van Haemstee, Klaeris de oude bisschop omhelst en haar nonnen een kring om hen heen vormen, ontlokt hem dat de volgende ontboezeming:

Wie zou ’t godvruchtigh hoofd een hair bezeeren konnen,
Omheint met eenen muur van godverloofde nonnen,
Gstrengelt arm in arm? O Christelijcken knoop! (1425-1427)

In hedendaags Nederlands zouden we de laatste uitroep als volgt weer kunnen geven: wat een christelijke vorm van gemeenschap! Of: wat een christelijke solidariteit!² Het is duidelijk: de bode is diep onder de indruk; hij heeft iets aanschouwd van hoog christelijk gehalte.

Er zijn nog verschillende andere manieren waarop Vondel de eerbied van de bode voor het sterven van Gozewijn en Klaeris tot uitdrukking laat komen. Na de zojuist vermelde exclamatie haast de bode zich daaraan toe te voegen dat in zijn

ogen in de stervenden de drie goddelijke hoofddeugden, Geloof, Hoop en Liefde, vlees en bloed geworden zijn en dat deze drie lijnrecht tegenover de Ondeugd staan, geïncarneerd in de vijand, i.c. in Witte van Haemstee (1428-1431). De laatste is een ogenblik zelfs zo onder de indruk van wat hij ziet, dat hij achteruit deinst, zoals dat eens het geval was met hen die Jezus gevangennamen (Joh. 18:3-6).

Ook de beelden die bij de bode bovenkomen, als hij de verschillende handelingen van Gozewijn en de zijnen tracht te beschrijven, getuigen stuk voor stuk van een exclusief positieve waardering, bijvoorbeeld als hij de door Haemstee gedode nonnen vergelijkt met een krans van witte en rode rozen, symbool voor maagdelijke martelaressen (1439).³ Extra nadruk aan zijn lyrische benadering van de stervenden wordt verleend door een aantal epitetha ornantia, bijvoorbeeld 'reine' maagd (1394), 'godvruchtigh' hoofd (1425) en 'hemelsche' ogen (1486). Zo zou er nog meer te noemen zijn. Voor ons doel is het voldoende om vast te stellen dat heel het kleurrijke relaas van de bode op de toonhoogte is gezet van de adoratie. Zelfs wordt de enige negatieve kwalificatie die het bevat, dááaraan dienstbaar gemaakt. Want het scheldwoord *bastaardbisschop*, de oude bisschop naar het hoofd geslingerd, komt uit de mond van de meest brute en goddeloze onder de vijanden, Witte van Haemstee, die, zelf een 'overwonnen basterd' (1450; vgl. 1456),⁴ zich niet ontziet Klaeris, alvorens haar te doden, boven op het lijk van Gozewijn te schofferen (1474-1487), om daarna zijn heiligschennende handen ook nog eens aan het gebalsemde lijk van een martelaar te slaan (1492-1506). De hemeltergende daden van Haemstee vormen aldus het repoussoir van de goddelijkheid van het martelaarschap van Gozewijn en Klaeris.

Nu lijkt het ons nauwelijks aan twijfel onderhevig dat de stem van de bode de stem van de dichter is. De visie van de bode op de martelaars Gozewijn en Klaeris is die van Vondel zelf. Hoe zou het anders te verklaren zijn dat Vondel hem zo langdurig aan het woord laat in louter idolate bewoordingen? Door geen van de andere personages noch door één van de reien laat hij hem tegenspreken of zelfs maar ironiseren. Op geen enkele wijze wordt de manier waarop de bode zich over de genoemden uitlaat, afgezwakt. En dat juist Haemstee Gozewijn met invectieven om de oren smijt, kan niet anders zijn dan een nadere bevestiging van de positieve manier waarop Gozewijn en de anderen vanuit Vondels perspectief benaderd moeten worden. Bovendien valt op hoe retorisch-moverend, dus gericht op het emotioneren ('tranen trekken') van het publiek, het bodeverslag geformuleerd is. Een en ander is onmiskenbaar op de *misericordia* gericht en die betreft naar algemeen gevoelen altijd onschuldige personen.⁵

In het licht van de genoemde feiten doet het dan ook merkwaardig aan dat Koppenol in zijn recente artikel 'Nodeloze onrust. *Het 'roomse karakter' van Vondels Gysbreght van Aemstel*' het breedvoerige relaas van de bode volledig buiten beschouwing laat. Hij maakt zich in dat artikel namelijk sterk voor de opvatting dat Vondel de geestelijken in de *Gysbreght* eerder negatief dan positief bedoeld heeft, en probeert op die manier aan te tonen dat de gereformeerde predikanten ten

onrechte in dit stuk allerlei roomse superstitiën roken. Even merkwaardig als Koppenols negatie van de adoratie van de geestelijken door de bode is zijn uitvergroting van de invectieve benadering van Gozewijn door Haemstee.⁶ Het zal duidelijk zijn dat onze visie op de figuur van bisschop Gozewijn diametraal staat tegenover die van Koppenol. Dat geldt ook voor de andere geestelijke personages in de *Gysbreght*. Aan te tonen dat Koppenol er met zijn 'ontluistering' naast zit, is dan ook de scopus van dit artikel. Daarbij zal blijken dat de gereformeerde predikanten er op dit punt niet ver naast zaten; zij voelden naar onze mening juist haarscherp aan dat Vondel in zijn stuk meer dan gewone sympathie had voor de roomse geestelijkheid en voor hun goddelijke martelaarschap.

Bisschop Gozewijn

Het beeld dat Koppenol van deze personages in de *Gysbreght* ontwerpt, overigens voor een deel in navolging van anderen,⁷ doet in onze ogen dus geen recht aan de feiten. Zijn argumenten zijn dan ook, dunkt ons, grotendeels te weerleggen. Hierboven werd dat al voor een belangrijk punt aangetoond. Volgens Koppenol zou Vondel de bedoeling gehad hebben heel de handelwijze van Gozewijn als verwerpelijk aan de kaak te stellen en zou zijn martelaarschap onecht zijn. Het lijkt ons ook in detail aantoonbaar dat deze visie onjuist is. Zo vindt Gozewijns 'verkleedpartij' (989 vv.) om tweeërlei redenen in zijn ogen geen genade.⁸ In de eerste plaats is Gozewijn door zijn meerderen uit zijn ambt gezet en dat hij zich opnieuw als bisschop voor wil doen, is dus hoogmoed. En in de tweede plaats zou de 'keur aan wereldse rijkdommen' waarmee hij zich optuigt, in Vondels ogen lijnrecht staan tegenover de armoede van het Christuskind, waar de rei van edelingen van getuigt (735-739; vgl. 698-699).

Ons inziens laat Vondel er echter, in het kader van het stuk, geen misverstand over bestaan dat hij de afzetting van Gozewijn van Aemstel als bisschop afkeurenswaardig vindt. De eerste keer reeds dat Gozewijn in het stuk ter sprake komt, in Gijsbrechts monoloog aan het begin (120-124), dus zeg maar in de expositie, wordt zijn afzetting in het kader van de onschuld van de Aemstels gezet. De aartsbisschop van Keulen kon het geluk van de Aemstels niet aanzien en gaf Gozewijn de schop. Daar komt bij dat Vondel Gozewijn zelf ook uiterst positief over zijn ambtsuitoefening laat spreken (992-997) – hij is een echte herder geweest – terwijl hij hem bovendien laat uitspreken dat hij zijn ambt niet vrijwillig neergelegd heeft, maar 'door bedwang' (999). Sedert zijn afzetting, die niet anders was dan het gevolg van 'staetzucht' (1068; vgl. 942), verlangt hij dan ook om van dit leven afscheid te nemen; voor de dood is hij niet bang, want hij heeft een rein geweten (1064).

Een en ander laat zien dat Vondel voor zijn stuk de visie van zijn bron, de kroniek van W. van Gouthoeven,⁹ niet heeft gedeeld. Die vermeldt namelijk niet alleen dat Gozewijn van Aemstel 'niet veel besorcht en was om der kercken saken', met

andere woorden dat hij zijn taak verwaarloosde, maar ook dat hij in zijn afzetting 'resigneerde', dus bewilligde.¹⁰ Beide laat Vondel door zijn personage krachtig tegenspreken en behalve de reactie van de meest duivelse van zijn tegenstanders staat daar niets tegenover. Men gaat er nogal eens van uit¹¹ dat Vondel, wanneer hij gebruik maakt van een bron, het daar in alle opzichten mee eens geweest is. Hier is het tegendeel het geval: op dit punt corrigeert hij Van Gouthoeven juist, buigt althans diens gegevens naar eigen zin en mening om, met de bedoeling Gijsbrecht van Aemstel én de zijnen in het meest gunstige daglicht te stellen. We hebben hier dus in het Vondel-onderzoek te maken met een geval van overinterpretatie.

En dan de vermeende tegenstelling tussen Gozewijns wereldse rijkdom en de armoede van het Christuskind. Zou Vondel deze tegenstelling werkelijk geïntendeerd hebben? Maar niet alleen staat de rei van het tweede bedrijf ver van Gozewijns 'verkleedpartij' in het vierde bedrijf vandaan, niet alleen is een bisschop zonder zijn bisschopsuistrusting niets – 'Gelijck een Bisschop voeght' (991)¹² – de bewoordingen van de tweede rei geven ons inziens te kennen dat Vondel daar aan een heel andere tegenstelling gedacht moet hebben. Als hij de rei de sententie laat uitspreken: 'Hier geld geen *adel* staet noch pracht' (736; cursivering van ons) en haar laat besluiten met de hoop dat de tiran, die 'den onnooslen laegen leit', zijn aanslag zal missen (743-744), dan is het duidelijk dat hij dat op de huidige situatie zo toegepast wil zien, dat de onschuldige Amsterdammers (dus niet alleen de Klaerissen) lijnrecht tegenover de tirannieke adel komen te staan die Gijsbrechts vijand vormt.¹³

Ons inziens zit de fout hem in de term *materiële* rijkdom. Bij Gozewijns attributen is daar juist geen sprake van. Nergens blijkt iets van een negatieve waardering van Gozewijns 'verkleedpartij'. Indien Vondel op dat punt nog een echt protestantse, namelijk antikatholieke inborst gehad zou hebben, zoals Koppenols gedachtegang impliceert, zou hij er blijk van gegeven hebben het schenden van de beelden en de altaren in de Amsterdamse kerken niet volledig afkeurenswaardig te vinden. Dat zijn namelijk stuk voor stuk ook rijkdommen. Maar het tegendeel is het geval. Wij komen dan ook tot een tegenovergestelde conclusie: dat Vondel bij de tegenstelling tussen materiële rijkdom en geestelijke armoede in de tweede rei juist niet aan de *kerkelijke* rijkdommen heeft gedacht.

Ook de beschuldiging dat Gozewijn veel te gemakkelijk het blijven van Klaeris en haar nonnen accepteert, en daarmee hun gewisse dood, moet naar het ons voorkomt, van de hand gewezen worden.¹⁴ Hij is naar eigen zeggen met het lot van Klaeris meer begaan dan met dat van hemzelf (969; vgl. 965-966) en spoort haar, met haar nonnen, dan ook wel *tot driemaal toe* aan om een goed heenkomen te zoeken, de laatste maal in de vorm van een exclamatie ('O moeder', 965), hetgeen wijst op een grote mate van aandrang. Op geen enkele wijze probeert hij haar bij zich te houden. Hun blijven is dan ook puur vrijwillig (970-977).

Opvallend is dat Vondel in zijn herziene versie van 1659 in r. 958 een wijziging

toegepast heeft: 'mijn dochterkens' is veranderd in 'Mijn dochter'. Op die manier laat hij Gozewijn nog meer aandrang op Klaeris persoonlijk uitoefenen om te vluchten. Een en ander strookt ons inziens niet met de gedachte dat het Gozewijn alleen maar om eigen eer en eigen martelaarsaanzien begonnen is. Het feit trouwens dat hij de beide martelaren de toevlucht laat nemen tot het altaar (977), gecombineerd met de treffende gelijkenis tussen Klaeris en de heilige Clara, naar wie ze is vernoemd – een gelijkenis die toch ook uitsluitend positief te interpreteren is – duidt erop dat hij beide geestelijke personages aan de mogelijkheid laat denken dat de vijand daardoor afgeschrikt zal worden van gewelddadigheden, dat hij het niet in zijn hoofd halen zal zijn heiligschennende hand naar hen uit te strekken. Hetzelfde motief zou men trouwens achter het aantrekken van het bisschopsgewaad kunnen zoeken.¹⁵ Overigens mag het toch op zijn minst opvallend heten dat men bij het verwijt aan Gozewijns adres dat hij het blijven van de Klaerissen al te gemakkelijk aanvaardt, over het hoofd lijkt te zien dat Klaeris op dit punt het meest te verwijten valt. Gozewijn oefent op Klaeris tenminste nog aandrang uit om zich uit de voeten te maken, maar Klaeris op haar nonnen volstrekt niet. Toch komt zij er in het recente Vondel-onderzoek beter af dan Gozewijn.

En dan is er nog de vergelijking met het kelen van een witte offerstier ten tijde van het heidendom (1462-1465). Die zou duidelijk maken dat Vondel zijn personage kritisch benadert. Smits-Veldt heeft hierbij Cats' embleem over de gildeos betrokken, die eerst werd gekranst en daarna werd geslacht. Op die manier zou Vondel mogelijk Gozewijns kortzichtigheid in het gloriëren in zijn martelaarschap hebben willen benadrukken.¹⁶ Voor Koppenol is dit geen mogelijkheid meer, maar een zekerheid; de vergelijking neemt voor hem zelfs alle onzekerheid (sic!) over een eventuele kritische benadering van de bisschop door Vondel weg.

Voor ons besef hebben we hier opnieuw te maken met een geval van overinterpretatie. In de eerste plaats is de vergelijking met een offerstier, zoals zoveel, ontleend aan de *Aeneis* van Vergilius. Weliswaar noemt Vondel zelf in zijn *Voorspel* slechts de parallellie tussen Gozewijns dood en die van Priamus voor het altaar, maar inmiddels is al wel duidelijk geworden dat er ook met andere figuren uit de *Aeneis* parallellen zijn.¹⁷ De vergelijking met de offerstier geldt daarin de figuur van de priester Laocoön, die in doodsnood schreeuwt, zoals een offerstier brult die van het altaar wegvlucht, en de bijl, die niet feilloos trof, van zich probeert af te schudden.¹⁸ Vervolgens, het feit dat Vondel er expliciet bij vermeldt 'ten tijde van 't blinde heidendom' laat juist zien dat een en ander met een gildeos in een gekerstend Europa niet veel te maken heeft. De beeldspraak van de offerstier kan alleen maar dienen om Gozewijn nogmaals als een offer, dus als een martelaar, aan te duiden¹⁹ en suggereert bovendien heel sterk dat de vijanden van de Amsterdammers praktisch aan heidenen gelijk zijn. In Maljaars is aangetoond dat in de *Gysbreght van Aemstel* de dualiteit tussen goed en kwaad aanwezig is en dat het niet opgaat deze te ontkennen op grond van de wetenschap dat de Haarlemmers toch ook christe-

nen, dus van dezelfde religie als de Amsterdammers, geweest moeten zijn.²⁰ Gozewijn is dan ook wel degelijk een echte martelaar, zoals Vondel hem trouwens zelf expliciet laat uitspreken:

Hoe zou ick schooner dood na 'et lange leven wenschen,
Dan hier voor *martelaar*, op deze heilge steê,
Te *offeren* mijn bloed...(1060-1062; cursivering van ons).

Daar komt bij dat Vondel niet voor niets de gulden hoornen van de offerstier vermeld zal hebben, evenmin als de met kransen bedekte rug. De tegenstelling tussen deze schoonheidsattributen en de handeling van het kelen, die uiteraard bloed met zich meebracht, is onmiskenbaar. Even onmiskenbaar is de parallellie met Gozewijn in de schrille tegenstelling tussen diens bisschoppelijke attributen en 't bloedigh zwaert in 's grijzen stramme zijde' (1461). De witte kleur van de albe zal waarschijnlijk de associatie met de *witte* offerstier teweeggebracht hebben. Overigens willen wij ook nog op een parallel in het twee jaar later geschreven *Maeghden* wijzen: aan het begin van het derde bedrijf worden daar de martelaressen van Ursula vergeleken met een stomme kudde vóór de slachtbank en de hen omringende Hunnen met een slager die mes en ander gereedschap slijpt om daarmee te kunnen toesteken.²¹ Deze parallel verbiedt dunkt ons elke negatieve interpretatie van de vergelijking van de bisschop met een offerstier.

Alles overziende kunnen wij niet anders concluderen dan dat Vondel voor honderd procent achter zijn personage Gozewijn staat. En dat geldt ook voor Klaeris en de haren. Blijkbaar zijn zij voor hem martelaren voor een heilige zaak. De verering van de bode is de zijne.

Proost Willem

Naar onze overtuiging geldt dat ook voor proost Willem, Gijsbrechts broer. Voor Koppenol is hij een bedenkelijke held, omdat al zijn aandacht uitgaat naar het reddend van een befaamd relikwie, waarmee aangegeven zou worden dat hij verblind is door materialisme.²² Wij willen hierover kort zijn. Willem doet er alles aan om Kristijn, zijn en Gijsbrechts zuster, in veiligheid te laten brengen (1148 vv.). Hij denkt dus bepaald niet allereerst aan zichzelf, maar aan zijn zuster, aan het zwakke geslacht. En wat het crucifix betreft, de drie regels die daaraan gewijd worden (1143-1144, 1201) geven veeleer de indruk dat hij het aanwendt om de vijanden schrik aan te jagen, vanuit de gedachte: voor het kruis zullen ze toch wel eerbied hebben. Met andere woorden, proost Willem zoekt achter het kruis bescherming, zoals de nonnen dat doen bij het altaar (977).

Wij concluderen dan ook dat er bij deze geestelijke geen sprake is van materia-

lisme en dat zijn held-zijn geen bedenkelijke kanten heeft. Vondel heeft hem met-terdaad als een echte held willen uitbeelden.

Broer Peter

Ook broer Peter, de deken van de Nieuwe Kerk, komt er bij Koppenol slecht af, evenals bij Smits-Veldt trouwens.²³ Zijn optreden zou door angst ingegeven zijn. Hij wil zo snel mogelijk weggkomen; hij is er alleen maar op uit zijn eigen hachje te redden; hij is laf, een angsthaas.

Naar onze overtuiging is ook dit een karikatuur. Ze is alleen wat moeilijker te weerleggen. Voor heel onze weerlegging van Koppenols interpretatie geldt dat een andere kijk op de hoofdpersonages Gijsbrecht en Badeloch dan in het Vondel-onderzoek van de laatste decennia gebruikelijk is²⁴ als vanzelf leidt tot een andere visie op de geestelijken in het stuk. Hier, als het gaat om broer Peter, wordt dat wel heel urgent. Op dit punt is het ons belangrijkste contra-argument. Voor ons staat dan ook vast dat Vondel zijn personage niet bedoeld heeft zoals Koppenol hem voorstelt. Broer Peter is een gelovige en betrouwbare geestelijke, op wiens gebed Vondel niet voor niets de *deus ex machina*, Rafaël, laat verschijnen.

Vader Willebord

Met opzet hebben we de figuur van vader Willebord voor het laatst bewaard. Zoals we al zagen ligt die al veel langer onder vuur. De kritiek van de laatste jaren op de prior van de Kartuziers is niet mals. Het zal je zielenherder maar zijn, zo kopt Koppenol;²⁵ hij is nauwelijks gelovig te noemen. Waarop is dit radicaal afwijzende oordeel gebaseerd? Willebord is, zo stelt Smits-Veldt, zelfgenoegzaam, vooral gericht op het materiële welzijn van het klooster en hij is weinig principieel als het gaat om zijn verzet tegen schending van gewijde grond. Koppenol doet daar nog een schepje bovenop: de abt is ongeïnteresseerd, zelfzuchtig; zijn optreden is zonder meer verwerpelijk. Een ronduit negatief oordeel dus. Van alle geestelijken in de *Gysbreght* komt Willebord er wel het meest bekaaid van af.

Naar onze mening is deze voorstelling van zaken onaanvaardbaar, omdat zij meerdere vertekende beelden bevat. Laten we er maar gelijk één bij de kop vatten. Willebords materialisme zou met name blijken uit zijn reactie op Gijsbrechts vraag of de kloosterlingen niet erg onder het oorlogsgeweld geleden hebben. Na de mededeling dat hun geen haar is gekrenkt en dat ze hun kloosterplichten gewoon hebben kunnen vervullen, vertelt de Kartuzier abt: 'De boomgaerd leed geen schaaen vruchten, noch de vijver/Aen visschen, noch de kerck aen d'allerkleinste ruit' (210-211). Zie je wel, zo wordt hier in koor geroepen: Willebord is meer bekom-

merd om zijn appeloogst dan om het lot van Gijsbrecht en de stad. Zelfs de volgorde is veelzeggend: de boomgaard is kennelijk belangrijker dan de kerk; die komt helemaal achteraan.

In onze ogen moet deze passage echter totaal anders geïnterpreteerd worden. Zij is niet te lezen als uiting van materialisme, maar als uiting van verbazing. Dat zit duidelijk in de volgorde van de elementen opgesloten. Willebord begint namelijk wel degelijk met het klooster, en dan niet met de uitwendige aspecten ervan, maar met de kern van de zaak. De monniken is geen haar gekrenkt en in het volbrengen van hun 'ouden yver' zijn ze geen moment gestoord! Pas daarna brengt de Kartui-zer enkele materiële kanten van het kloosterleven ter sprake. Maar dat klinkt dan alsof hij gezegd had: *Zelfs* de boomgaard en de vijver is geen enkele schade toegebracht; *zelfs* geen ruitje van het klooster is gesneuveld. En dat is toch het eerste waar soldaten zich aan zullen vergrijpen. Het is alsof men Willebord hoort denken: Als het bij aanwezigheid van zulk krijgsvolk dáárbij, dus bij wat schade aan boomgaard, vijver en kerkraampjes, zou blijven, dan mag je als kloosterlingen al in je handen klappen; maar zelfs dát heeft niet plaatsgevonden. Deze hiërarchie beluisteren wij ook in het woord 'allerkleenste'. Wie zou gezeten hebben met het breken van een paar kleine ruitjes of het leegeten van een paar bomen? Willebord bedoelt dus maar te zeggen: We hebben niet de *allerminste* schade geleden. Ongelofelijk!

Op de achtergrond van Willebords verbazing moet men de meermalen vermelde bedreiging voor de kloosterlingen van de kant van het ruwe krijgsvolk zien staan. Koppenol suggereert dat Willebord de vijanden loyaal gehuisvest heeft en kennelijk met hen in harmonie heeft verkeerd, maar ook dat is een vertekening van de werkelijke stand van zaken. Om te beginnen gaat Gijsbrecht er in zijn verdere vragen volledig van uit dat soldaten 'baldadig' zijn en bekend staan als 'breidellose gasten' (212-213). En Vondel laat de portier naderhand tegen Diederik van Haarlem niet voor niets zeggen dat in een oorlog abdijen en kloosters het meest te verduren hebben (528). Deze aanvoerder blijkt trouwens zelf ook te weten van de 'moedwil' van het krijgsvolk (529). Het is dan ook bepaald geen wonder dat Willebord uit de grond van zijn hart God dankt dat Hij de boosheid van de vijanden gestuit heeft (195).

Feitelijk is dit al genoeg om Koppenols suggestie dat de Kartui-zers goed met de vijanden overweg konden, te logenstraffen. Toch letten we nog even op de scène in het tweede bedrijf waarin Diederik van Haarlem opnieuw toegang tot het klooster eist, midden in de nacht. Niet alleen dat de portier er blijk van geeft dat de Kartui-zers wel degelijk door de aanwezigheid van de Haarlemmers *gekweld* zijn – zijn reactie op hun aanvankelijk vertrek is welhaast een geveugeld woord geworden: 'Men sloegh u 't heiligh kruis, doen 't leger optrock, na' (512) – zijn reactie op Diederiks eis om abt Willebord te spreken is eveneens veelzeggend: 'O Iesus, sta ons by', dat voorspelt niet veel goeds (518); soldaten zien we liever van achter dan van voor (521). Vondel laat er dus geen misverstand over bestaan dat de vijanden van Amsterdam voor de kloosterlingen een kwelling betekenden. Dat maakt de verba-

zing van Willebord dat het klooster geen enkele schade heeft geleden, des te sprekkender.

We moeten daarbij zeker niet uit het oog verliezen dat de kloosterlingen, bij monde van hun portier, de ongedeedheid van hun abdijsluitend aan Egmond persoonlijk toeschrijven (530). Willebords welkom in tweede instantie betreft, in overeenstemming hiermee, *uitsluitend* aanvoerder Diederik van Haarlem en diens hoplieden (489-495). Voor baldadige soldaten – waarbij het woord *baldadig* kennelijk niet in beperkende zin opgevat moet worden – wil hij beslist niet opendoen (546-547). Hoplieden echter zal hij niet afwijzen; uit de vss. 215-216 valt op te maken dat de Kartuziers de ervaring hebben opgedaan dat die 'altijd tuchtigh' zijn, d.w.z. goed gedisciplineerd.²⁶ Dat Willebord even later toch voor gewoon krijgsvolk opendoet, is dan ook een kwestie van pure overmacht.

Dat brengt ons op een tweede beschuldiging aan het adres van de prior. Is het waar dat hij bij zijn overgave van het klooster aan Diederik van Haarlem weinig principieel en eigenlijk laf is?²⁷ Als Diederik hem sommeert krijgsvolk in het klooster op te nemen, reageert de abt behoorlijk zelfbewust: eerst zegt hij te geloven dat er met hem gespot wordt (539), vervolgens zegt hij ronduit dat hij het absoluut niet toestaat (547), en als Diederik aanhoudt, voegt hij hem toe dat hij met de garanties van een soldaat niets te maken heeft en dat hij dat eventueel ook de veldheer zelf midden in zijn gezicht zeggen zou (554-555). Intussen weten de toeschouwers – en Willebord zal het zich zelf ook goed bewust geweest zijn – dat dit gezegd wordt tegen iemand die er reeds blijk van gegeven had de kloosterlingen niet te zullen ontzien als ze tegenstand zouden bieden en zich niet door hen te laten ringeloren (496-498; 502).²⁸ Wij vinden Willebords tegenstand dan ook bepaald niet van lafheid getuigen.

Daarbij komt dat hij zijn tegenstander regelrecht met Gods oordeel confronteert. In de eerste plaats wijst hij Diederik op het voorbeeld van Uzzia, die tegen Gods gebod in wilde offeren op het altaar, maar dat met het oordeel van de melaatsheid moest bekopen (2 Kron. 26:16-21; 576-577). Vervolgens bedreigt hij Diederik met de vloek van de graaf,²⁹ en als Diederik half spottend vraagt wat die wel in mag houden, dan zegt hij hem ronduit de eeuwige verdoemenis aan, in een claus van maar liefst zes versregels, die eindigt met de woorden: Het is verschrikkelijk; begint uw hart nog niet te beven? (580-589) En als de soldaten er aankomen, voegt de abt hun allen toe dat hij liever sterft dan dat hij het toelaat, en vraagt hij hun recht voor zijn raap of zij zich soms het helse vuur op de hals willen halen (598-599). Wie zo durft spreken tegen een geharde ijzervreter, die er elk ogenblik met zijn zwaard een eind aan kan maken, kan dunkt ons beslist niet van lafheid beschuldigd worden.

Willebords overgave komt op ons inderdaad vrij plotseling en tamelijk serviel over (602-605). We dienen er daarbij echter wel op te letten dat deze overgave gemotiveerd wordt door het feit dat Diederik zijn mannen aanspoort om het kloos-

ter in brand te steken. Blijkbaar vindt deze geestelijke niets erger dan dat het gewijde ontwijd wordt (vgl. 571) en als men ziet dat dit in heel Vondels stuk als iets afschuwelijks voorgesteld wordt, kan men gevoeglijk aannemen dat het in brand steken van het klooster ook voor Vondel een daad van blasfemische afmetingen is. Overigens is Willebords smeken om matiging en zijn aanbod van huisvesting toch ook weer niet zo serviel of en passant voegt hij Diederik toe dat iemand die kloosters in brand steekt de naam van christen niet waard is (603). Het zal je maar gezegd zijn.

Opvallend is dat de negatieve kijk op vader Willebord uitsluitend is gebaseerd op dat wat hij zelf allemaal zegt en doet. Hoewel we nu op een paar punten hebben laten zien dat op die negatieve kijk heel wat af te dingen valt, is het daarnaast toch ook interessant na te gaan hoe Vondel andere personages over de pater laat oordelen. Dat oordeel blijkt zonder meer positief uit te vallen. Het eerste wat Gijsbrecht, het hoofdpersonage, over hem opmerkt, zodra hij hem ziet aankomen, is dat hij 'noit en was besproken' (161). Dat betekent dat hij volkomen betrouwbaar is, dat men van hem nooit iets slechts heeft kunnen zeggen.³⁰ Ons dunkt dat deze uitspraak uit de mond van Gijsbrecht, die contextueel niet noodzakelijk was, laat zien hoe Vondel het personage Willebord beoordeeld wilde zien. Zij zou in elk geval vanuit een tegenovergestelde intentie niet veel meer dan een blunder geweest zijn.

Verder valt erop te wijzen dat Gijsbrecht Willebord tweemaal als *godvruchtig* bestempelt (197, 232). Natuurlijk zou men dat als iets obligaats kunnen beschouwen, maar daar moet dan toch direct aan toegevoegd worden dat het de eerste keer in het kader staat van Gijsbrechts geloof dat de Kartuziers, inclusief hun abt, onder Gods speciale bescherming staan. Bovendien mogen in Gijsbrechts ogen God en Christus de abt lonen om de volgende reden: 'Nadien de broeders zich met uw zoo gunstigh toonen/Te mywaert...' Hij gaat ervan uit dat Willebord en de zijnen dag en nacht met vurige gebeden voor de stad gestreden hebben (199-200) en spreekt zelfs uit dat dat gebed in de strijd vele malen belangrijker is dan het hanteren van de wapens (202-204).

Dit klinkt allemaal heel positief. Van enige kritiek of zelfs van enige reserve van de kant van Gijsbrecht valt niets te bespeuren. Integendeel, aan het eind van hun samenspraak laat Gijsbrecht zich nogmaals zeer tevreden uit over de rol van Willebord en de zijnen:

Ghy hebt de stad, en my geen kleinen dienst gedaen:
Een deughd, die nimmer zal uit mijn gedachten gaen.
Gedenck my in 't gebed, voor uw autae, ten goede (283-285).

Ons dunkt dat Vondel zijn hoofdpersonage dus over vader Willebord exclusief positief laat oordelen.

Naar onze mening moet hetzelfde gezegd worden van de portier. Als Diederik hem vraagt waar zijn meester is, krijgt hij ten antwoord dat die zich in de kerk bevindt, waar hij vast en zijn gebeden uitstort (516). Dit bidden van zijn abt wordt een ogenblik later in de dialoog tussen Diederik en de portier in een algemener kader gezet, als de laatste uitspreekt dat ze permanent om vrede bidden en dat hij gelooft dat God altijd naar hun zuchten luistert. Op deze manier laat Vondel de portier bevestigen dat het vertrouwen van Gijsbrecht op het gebed van het geestelijk volk volkomen terecht is. Gijsbrecht wordt metterdaad 'gedacht' in het gebed (vgl. 285). Dat Willebord zelf niet op Gijsbrechts suggestie van hun voortdurende gebed voor hem en de stad ingaat, kan dan ook ons inziens moeilijk als een minpunt beschouwd worden;³¹ Vondel heeft de abt niet als een hoogmoedig mens willen laten overkomen.

Als Willebord door een andere monnik is opgetrommeld en op Diederik en de portier afkomt, laat de laatste zich als volgt over hem uit: 'Daer is de vader zelf, zoo bleek en afgevast' (531). Er is geen enkel binnentekstueel gegeven dat publiek en lezers van het stuk aanleiding geeft om deze uitspraak anders dan letterlijk, dus ironisch of ironiserend, op te vatten. Willebord wordt erin getypeerd als een man die door langdurig vasten uitgeput is en die er als het ware uitgemergeld uitziet.³² Kennelijk vat de portier het vasten en bidden van zijn meester en de manier waarop dat aan diens uiterlijk waarneembaar is, in positieve zin op. Men zou er, vanuit Vondels intenties gezien, nogmaals een bevestiging in kunnen zien van Gijsbrechts vertrouwen in de kracht van het gebed van het geestelijk volk. Gijsbrecht zelf krijgt geen reactie op zijn opmerking over de voorbede van de monniken; via de portier komt het publiek te weten dat zijn vertrouwen daarin niet ongegrond is.

En dan is er nog de vijand. Aan het begin van het tweede bedrijf laat Vondel Egmond het volgende constateren: 'Wy zyn by 't klooster weer, daer Willebord in vree/Met al de broeders woont, en stort zijn avondbeê' (451-452). Egmonds opmerking over Willebords gebed is blijkbaar op zijn ervaringen in het klooster gebaseerd; hij had er in eerste instantie zelf met zijn lijfwacht zijn intrek in genomen (214-218). Zij bevestigt het beeld dat we van Willebord reeds kregen uit gegevens van zowel Gijsbrecht als de portier: hij is een godvruchtig en biddend man.

Overinterpretatie

We hebben nu gezien dat Willebords eigen woorden en daden geen aanleiding geven tot de gedachte dat Vondel hem als een negatieve figuur beschouwd wil hebben. Bovendien blijken andere personages zich uitsluitend positief over de prior van de Kartuziers uit te laten. Dat roept de vraag op waar de negatieve kijk op deze figuur dan vandaan komt. Het antwoord kunnen we ons inziens vinden in de interpretatie die Smits-Veldt geeft bij de zojuist vermelde uitspraak van de portier over zijn meester, dat die er bleek en afgevast uitziet: 'in het Amsterdam van Vondels tijd

werden kartuizers getypeerd als juist het tegendeel van bleek en uitgemergeld...Dit kwam o.a. tot uiting in de uitdrukking: 'Hij heeft wangen als een kartuizer' (P.C. Hooft, *Warenar*, vs. 1468). Omdat Willebord ook op het toneel zo zal zijn voorgesteld, beoogde Vondel hier dus een komisch effect'.³³ Reeds eerder had zij gesteld: 'Willebord ...beantwoordt geheel aan de negatieve visie van Vondels stadgenoten op monniken in het algemeen en op de vroegere Amsterdamse kartuizermonniken in het bijzonder, wier smulpaperij spreekwoordelijk was',³⁴ een uitspraak die Koppenol in zijn artikel volledig voor zijn rekening neemt.³⁵ Nader onderzoek brengt aan het licht dat de spreekwoordelijke smulpaperij van de Amsterdamse Kartuizers vooral is gebaseerd op een andere uitspraak van Hooft, in zijn *Nederlandsche Historien*. Bij het jaar 1566 schrijft hij: 'De Chartroizen waaren, om hun gasten en brassen, in 't ooghe, daar dikwyls die van de regeeringe, en bij den dranck, heevighe woorden, omgingen'.³⁶ Het is op deze uiting dat het WNT de uitspraak baseert: 'te Amsterdam waren de Kartuizers om hun overdadig leven bekend'.³⁷

Men realiseer zich wat hier gebeurt: buitentekstuele gegevens stempelen volledig de interpretatie! Hier is sprake van een keten van redeneringen, maar de schakels ervan zijn stuk voor stuk zwak. Het begint al met het uitvergroten van de uitspraak van Hooft uit 1566. In onze ogen suggereert die veeleer dat het brassen van de Kartuizers een ongewoon verschijnsel was en bovendien kan zij inhouden dat het vooral bezoekers van het klooster waren die zich aan eten en drinken te buiten gingen. De stadshistorienschrijver Johannes Isaac Pontanus, één van Vondels bronnen voor de *Gysbreght*,³⁸ maakt in zijn in 1614 verschenen werk niet alleen geen melding van Kartuizer eet- en drinkfestijnen anno 1566, maar gaat uitvoerig in op 'de occasie ende oorspronck' van de Kartuizer orde, 'om dat die niet alle nu en weten'³⁹ (cursivering van ons), een uitspraak die een geheel andere indruk wekt ten aanzien van eventuele bekendheid met doen en laten van de Kartuizers.

Wat de uitdrukking 'wangen hebben als een Kartuizer' voor gezonde, blozende wangen betreft, zij opgemerkt dat dat heel goed een kwestie kan zijn van ironie in betekenis, die niet alleen op woordniveau, maar ook op dat van gezegden en uitdrukkingen voorkomt (Aap, wat heb je mooie jongen!). Met andere woorden, het is heel goed mogelijk dat er precies het tegenovergestelde mee bedoeld wordt. Tenslotte vormden de Kartuizers een zeer strenge monnikenorde, wier leden veelvuldig vastten en bijna altijd zwegen, zodanig dat reeds Sartorius in zijn in 1561 voor het eerst verschenen en in 1656 herdrukte verzameling spreekwoorden en gezegden voor een leven in zeer strenge ontbering de uitdrukking kent: Een kartuizer leven leven.⁴⁰ Ook Walich Sievertsz, een Amsterdamse antipapist, die hoogstwaarschijnlijk voor een belangrijk deel debet is aan de negatieve publiciteit met betrekking tot de Amsterdamse Kartuizers,⁴² weet ervan dat de Kartuizers in zijn tijd in Amsterdam de strengste orde waren en vertelt erbij dat hij zelf nog meegeemaakt heeft hoe een Minderbroeder naar de Kartuizers overging vanwege de grotere 'abstinentie'.⁴² Bovendien getuigt hij ook dat 'sy haere lichamen alsoo castijden dat sy in 't gemeen soo maeger waren als Dassen en Mollen, gelijc haere aen-

gesichten dat wel te kennen gaven'. De Amsterdammer weet dit anno 1604 dus nog maar al te goed! Trouwens, indien 'wangen hebben als een Kartuizer' niet ironisch bedoeld zou zijn, zou Hooft zijn *Warenar* op dit punt eigenlijk alleen voor Amsterdammers begrijpelijk hebben doen zijn – in Utrecht was ook een Kartuizer klooster!⁴³ – iets wat niet goed voorstelbaar is.

In een drietal artikelen heeft de jurist H.J.J. Scholtens de geschiedenis van de Amsterdammer Kartuizers, speciaal in de zestiende eeuw, aan de orde gesteld.⁴⁴ Daaruit krijgen wij ook een ander beeld dan dat van een stel lieden dat om zijn smulpaperij bekend stond. We pikken er een paar gegevens uit. Blijkbaar verkeerden de kloostergebouwen, ondanks een vermeende rijkdom, reeds vóór de beeldenstorm, in een vervallen toestand. Op 26 september 1566 plunderde het gepeupel eerst het Minderbroederklooster en daarna dat van de Kartuizers. In 1567 en 1572 hebben de monniken veel last ondervonden resp. van Bredero's en Lumeys krijgsvolk, zodanig dat het generaal capittel van de Grande Chartreuse in 1573 sprak van een 'domus destructa et combusta'. In 1568 werd Dirk Simonsz. prior; hij was de laatste die dit ambt heeft bekleed. Het was een man van grote versterking; niet alleen volgde hij getrouw de strenge regel van Sint-Bruno, maar bovendien placht hij op de vrijdag in het geheel geen spijs of drank te nemen, ook toen hij als balling buiten het klooster gastvrijheid genoot. Eens, toen hij voor bepaalde zaken uitgegaan was, kwam hij voorbij het huis waar één van zijn ouders op sterven lag. Hij trad evenwel niet binnen, maar vervolgde biddend zijn weg. In 1577 legde Diederik Sonoy de laatste hand aan de verwoesting van het klooster.⁴⁵

Niet alleen dat zulk soort gegevens een groot vraagteken zetten bij de idee dat de Amsterdamse Kartuizers over het algemeen in Amsterdam in een kwaad daglicht stonden vanwege een werelds leven, de vraag is natuurlijk ook wat Amsterdam *driekwart eeuw later* daar allemaal nog van wist. Een vermeende bekendheid onder Amsterdammers van meer dan een mensenleeftijd geleden wordt naar Vondels tijd geëxtrapoleerd, en vervolgens wordt er zonder meer van uitgegaan dat Vondel *bij zijn tekening van begin veertiende-eeuwse Kartuizers* het negatieve beeld van contemporaine Kartuizers op het verre verleden heeft teruggeprojecteerd.

Wij zouden precies het tegenovergestelde willen poneren. Zelfs al zou het waar zijn dat Vondel en zijn tijdgenoten een tamelijk negatief Kartuizerbeeld hadden, dan nog bestaat de mogelijkheid dat Vondel in zijn beschrijving van het Amsterdam van 1300 een heel ander, namelijk een positief Kartuizerbeeld heeft willen geven. Ons inziens geeft de tekst van de *Gysbreght* metterdaad niets anders te kennen. Vat men de uitspraak over een bleke en afgevaste Willebord namelijk zuiver ironisch op, dan moet men ervan uitgaan dat Vondel de portier op zijn zachtst gezegd een loopje met zijn meester heeft laten nemen, en dan moet men ook van de andere vermelde uitspraken over Willebord en de zijnen aannemen dat ze precies het tegenovergestelde bedoelen van wat er letterlijk gezegd wordt, bijvoorbeeld over zijn nooit besproken zijn uit de mond van Gijsbrecht (161), over zijn gebedsactiviteiten uit de mond van de portier (516) én Egmond (452) en de uit-

spraak over het volharden van de monniken in hun oude ijver (209). Dat lijkt ons onmogelijk. Het is alles uitsluitend positief te duiden; Vondel heeft Willebord en de Kartuziers als godvruchtige lieden willen tekenen. Zelfs de meermalen gewraakte passage over de boomgaard en de vijver (210-211) moeten we naar ons oordeel zien in het licht van een positieve beschrijving van het leven van de Kartuizer orde. Indirect wil Vondel ermee aangeven dat de Kartuizer monniken uitsluitend vis en fruit eten; vlees eten is de monnik van Sint Bruno namelijk onder geen enkele omstandigheid toegestaan.⁴⁶ Uit het feit dat Vondel naderhand een *Grafdicht van den Heiligen Vader, Bruin van Keulen, Stichter van de Karthuizers Orden* geschreven heeft,⁴⁷ kunnen we opmaken dat hij iets met deze orde gehad moet hebben; dat haar stichter uit zijn geboorteplaats afkomstig was, zal daartoe het zijne hebben bijgedragen.

Gegronde onrust

Uiteraard heeft onze positieve visie op de geestelijken in de *Gysbreght* consequenties voor de vraag naar het eventuele roomse karakter van het stuk en die naar het al of niet gegrond zijn van de onrust van de gereformeerde predikanten erover. Op basis van de in onze ogen exclusief positieve benadering van de Kartuizer geestelijken, maar vooral van de verheerlijking van de marteldood van Gozewijn en de Klaerissen, die duidelijk gestalte krijgt in het relaas van de bode, zijn wij van mening dat Gerard Brom indertijd gelijk had met zijn categorische bewering dat het geheel zo rooms aandoet als een altaar.⁴⁸ Dat impliceert uiteraard dat wij geloven dat de gereformeerde predikanten vanuit hun optiek wel degelijk terecht heel argwanend tegenover de *Gysbreght* en tegenover diens maker stonden en dat zij heel goed hebben aangevoeld hoe Vondel neigingen naar het rooms-katholicisme had. Beslist geen nodeloze onrust derhalve.⁴⁹

Op twee tegenwerpingen moeten wij dan nog wel ingaan. De eerste is ontleend aan vs. 1834, waar Vondel de engel Rafaël in zijn toekomstvisioen voor de stad Amsterdam laat voorspellen dat het Hollandse gemenebest zich binnen driehonderd jaar met machtige bondgenoten zal versterken, 'En schoppen 't Roomsche autaar met kracht uit alle kercken'. Laat dit vers nu niet zien dat er in de *Gysbreght* een kritische toon tegenover het catholicisme aanwezig is?⁵⁰ En zou hierop niet vooral het oordeel van burgemeester Geeraert Schaep zijn gebaseerd, dat het stuk veeleer een bespotting van het pausdom te zien geeft dan dat het tot oneer van de christelijke religie zou strekken?⁵¹ Of heeft Gerard Brom gelijk, die in dit verband spreekt van een 'plichtmatig toegevoegde, alles behalve feestelijk gestemde regel over de Hervorming' die 'verdrinkt (...) in de overvloed van Katholieke verzen'?⁵² Het zal op grond van het voorgaande niemand verbazen dat we Brom gelijk geven. Het is zeer de vraag of Vondel het schoppen van het roomse altaar uit alle kerken positief beoordeelde. Niet alleen dat de rest van het stuk er blijf van geeft dat het

duivelse van de vijand van de Amsterdammers niet het minst zit in het ontwijden van het gewijde, uit de onmiddellijke context blijkt dat Vondel de beeldenstorm ziet als een feit dat, naast andere,

.....een bits gevecht,
En endeloozen krijg en onweer zal verweken,
Dat zich gansch Christenrijk te bloedigh aen wil trecken (1836-1838).

Kern van de toekomstvoorspelling van de engel is overigens de glorie van de stad Amsterdam; daar werkt Vondel naar toe. Al is het dan wel weer opmerkelijk dat die glorie gestalte zal krijgen 'In 't midden van den twist, en 't woeden nimmer moe' (1839). Inderdaad, allesbehalve feestelijk gestemd; voor de goede verstaander zijn de bewoordingen van vs. 1834 uit Vondels mond zonder meer ironisch. Het is ook plichtmatig. De regel had er helemaal niet in gehoeven. Het is duidelijk, Vondel heeft eventuele critici van zijn katholiserende drama de wind uit de zeilen willen nemen met een qua intentie uitermate vage uitspraak. Heel slim eigenlijk; het stelde de burgemeesters in staat om de predikanten een diplomatiek antwoord te geven.

Dan is er ten slotte nog de tegenwerping dat Vondel zijn stuk zich rond 1300 laat afspelen, en dat het dus logisch is dat hij zijn personages als goed katholiek voorstelt. Burgemeester Jacob de Graeff gebruikte dit al als argument tegen de calvinistische dominees en hij is daarin gevolgd door Hugo de Groot, Geeraert Brandt, P. Leendertz en ten slotte ook door Koppenol.⁵³ Snijdt het ook hout? Naar onze overtuiging niet. We geven hierbij een tweetal zaken ter overweging. In de eerste plaats: waarom zou Vondel toch zoveel roomse gebouwen in zijn stuk betrokken hebben en daar belangrijke scènes hebben laten plaatsvinden, terwijl wereldlijke gebouwen (het Raadhuis b.v.) slechts in het voorbijgaan ter sprake komen? En waarom zou hij aan de kant van de Amsterdammers zoveel geestelijken plus een aartsengel hebben laten optreden en daarop voortdurend de schijnwerper gericht hebben, terwijl behalve even broer Arent niemand van zijn voortreffelijke edelen, bijvoorbeeld de in de opdracht genoemde Heemskerk (86), als sprekend personage fungeert? De vragen stellen is ze beantwoorden.

In de tweede plaats is hier een vergelijking met andere drama's waarvan de stof aan de Middeleeuwen is ontleend inzichtgevend. We denken daarbij aan de drie stukken over de geschiedenis van Geeraert van Velzen van de protestanten Hooft, Suffridus Sixtinus en Colevelt. Ook daar zou men dan een katholiserende tekening van de personages mogen verwachten. Maar het verschil met Vondel is significant. Waar vindt men, om het meest voor de hand liggende voorbeeld te noemen, in Hoofts *Geeraert* typisch roomse trekken bij zijn hoofdpersonen? Zeker op momenten waar men dat het meest zou kunnen verwachten, zoekt men er vergeefs naar, bijvoorbeeld in Machtelts klacht aan het begin en in de stervensscène van Floris V.

Summa summarum: Vondel was toen hij de *Gysbreght* schreef hard op weg om katholiek te worden.

Bibliografie

- Becker – J. Becker**, "Vergaep u niet te seer aen Prael van sichtbre Kercken": Zu Vondels Gedichten auf die Kirche der Remonstranten in Amsterdam (1630)', in: H. Vekeman, H. van Uffelen (red.), *Jetzt kehrt ich an den Rhein. Een opstellenbundel bij Vondels 400ste verjaardag*. [Köln] 1987, p. 49-70.
- Brom – G. Brom**, *Vondels geloof*, Amsterdam-Mechelen 1935.
- Bruch – H. Bruch**, 'Bronnen van Vondel's Gijsbrecht', in: *Negen en twintigste Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum*, Amsterdam 1932, p. 45-80.
- Van Dis – J. van den Vondel**, *Gysbrecht van Aemstel*, ed. T. Terwey, C.G.N. de Vooys en L.M. van Dis, 21^e dr., Groningen 1980.
- Van Duinkerken – A. van Duinkerken**, 'De priesterfiguren in Gysbrecht van Aemstel', in: *Dietsche Warande & Belfort* 111 (1966), p. 519-527.
- Guazzo – St. Guazzo**, *Van den Heuschen Burgerlycken Ommegangh...*, door Gomes van Triere...in Nederduytsche Tale overgheset, Alckmaer 1603.
- Hoof – P.C. Hoofts**, *Nederlandsche Historien*, 4^e dr., Amsterdam-Leiden 1703 (*Alle de gedrukte werken*, dl. 4, ed. W. Hellinga en P. Tuynman, Amsterdam 1972).
- Van Eemeren – G. van Eemeren**, 'Nogmaals over schuld in *Gysbrecht*', in: S.F. Witstein en E.K. Grootes (red.), *Visies op Vondel na 300 jaar*, Den Haag 1979, p. 88-103.
- Konst – J. Konst**, 'De retorica van het 'movere' in Jeremias de Deckers "Goede Vrydag ofte het Lijden onses Heeren Jesu Christi"', in: *De nieuwe taalgids* 83 (1990), p. 298-312.
- Koppenol – J. Koppenol**, 'Nodeloze onrust. Het 'roomse karakter' van Vondels Gysbrecht van Aemstel', in: *Nederlandse letterkunde* 4 (1999), p. 313-329.
- Van Lennep – (J. van den Vondel)**, *De werken van Vondel in verband gebracht met zijn leven*, ed. J. van Lennep, dl. III, Amsterdam 1857.
- Maljaars – A. Maljaars**, "Niet min godvruchtelijk als dapper'. Gijsbrecht van Aemstel verdedigd tegen zijn critici', in: *De zeventiende eeuw* 17 (2001), p. 138-163.
- Van der Paardt – R.Th. van der Paardt**, 'Vondels *Gijsbrecht* en de *Aeneis*', in: *Hermeneus* 59 (1987), p. 244-250.
- Pontanus – I.I. Pontanus**, *Historische Beschrijvinghe der seer wijt beroemde stadt Amsterdam...* Ende nu wt des Autheurs laetste Copije in Nederduyts overgheset door P. Montanum, Amsterdam 1614.
- Scholtens 1926 – H.J.J. Scholtens**, 'Het Amsterdamsche Karthuizerklooster in de tweede helft der 16de eeuw', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 44 (1926), p. 442-463.
- Scholtens 1928 – H.J.J. Scholtens**, 'Aanteekeningen over Vondel en de Kartuijzers', in: *Studia Catholica* 5 (1928-1929), p. 300-307.
- Scholtens 1937 – H.J.J. Scholtens**, 'Het voormalige Kartuijzerklooster bij Amsterdam', in: *Haarlemsche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 54 (1937), p. 1-87.
- Simons – L. Simons**, 'Vondel's Gysbrecht van Aemstel', in: *Studies over Vondel's "Gysbrecht" en over "nationaal leven"*, Haarlem 1902, p. 1-69.
- Smit – W.A.P. Smit**, *Van Pascha tot Noah*, 3 dln., Zwolle 1956-1962.
- Smits-Veldt 1987 – M.B. Smits-Veldt**, 'Vondels *Gysbrecht van Aemstel* onder de loep. Twee gevallen van tekstinterpretatie', in: *Spektator* 17 (1987-1988), p. 381-396.

- Smits-Veldt 1994** – J. van den Vondel, *Gysbreght van Aemstel*, ed. M.B. Smits-Veldt, Amsterdam 1994.
- Sievertsz – (Walich Sievertsz)**, *Roomsche Mysterien: ondeckt in Een cleyn Tractaetgen...*Amstelredam 1604.
- Vergilius – P. Vergilivs Maro**, *Aeneis I-VI*, ed. W.J.W. Koster, 5^e dr., Culemborg 1973.
- Verkaik – J.W. Verkaik**, *De moord op graaf Floris V*, Hilversum 1996.
- WB** – *De werken van Vondel*. Voll. en geill. tekstuitg. door J.F.M. Sterck e.a., 10 dln. + reg., Amsterdam 1927-1940 (WB- editie).

Noten

- 1 We houden de regelnummering aan van de editie Smits-Veldt.
- 2 Zie WNT, s.v. *knoop* IB1a (VII, 2, kol. 4755).
- 3 Zie hierover Smits-Veldt 1994, 91.
- 4 *Ibidem*.
- 5 Zie b.v. Konst, 302, 310.
- 6 Koppenol, 318.
- 7 Van Lennep (367, 430) en Simons (9, 18) hadden Willebord al negatief getekend. Van Duinkerken benadert Willebord en broer Peter negatief (524-526), maar Gozewijn uiterst positief (526-527), Van Eemeren heeft bedenkingen tegen Willebord (94-95), Smits-Veldt ziet Willebord negatief (1994, 20, 44, 57), alsmede Peter (1994, 20) en Gozewijn (1987, 388-393; 1994, 20), maar heeft wel een goed woord over voor proost Willem (1994, 20) en de Klaerissen (1987, 388; 1994, 20). Koppenol meent alle geestelijken negatief te moeten interpreteren. Er is dus duidelijk van een ontwikkeling sprake. Hij gaat in zijn negatieve beoordeling van b.v. Gozewijn ook verder dan Smits-Veldt, die hij nog te voorzichtig vindt (318).
- 8 Koppenol, 318.
- 9 Over deze bron Bruch, passim en Van Dis, 150-159.
- 10 Bruch, 52; Van Dis, 153.
- 11 Vgl. ook Smits-Veldt 1994, 41.
- 12 Vgl. Guazzo, 211: 'Maer die waere Catholycken en connen niet loochenen/dat die ghemeynschap ende Ommegang met den Gheestelijcken grootelijcx vruchtbaer zy: want met de Leeringhe houden sy ons rechtich in den goeden wegh/ende met d'uyterlijcke staticheyt alleen/gheuen sy ons Exempel van vreesse ende eerbiedinge'.
- 13 R. 52: De nieuwe ridderschap; vgl. 75.
- 14 Smits-Veldt 1994, 20; Koppenol, 318.
- 15 Vergelijk een soortgelijk motief in het derde bedrijf van *Maeghden* (1639): de aartsbisschop van Keulen wil de Hunnen in het vol ornaat van zijn geestelijke waardigheid trachten te bedwingen, zoals weleer paus Leo (vss. 913-916; WB 3, 749). Ten onrechte concludeert Koppenol uit enkele gedichten van Vondel uit 1630 (! Becker, 66 suggereert dat V. in 1655 in dezen een duidelijke ontwikkeling te zien geeft) dat hij een afkeer had van uiterlijk kerkvertoon (321). Natuurlijk leraart hij dat God niet woont in een tempel, hoe fraai ook, maar in een gelovig hart. Maar een regel als *Inuying*, 158: 'Vergaep u niet te seer, aen prael van sichtbre kercken' (WB 3, 328), geeft door het *te seer* dui-

- delijk aan dat Vondel een mooi kerkgebouw niet afkeurt. Bovendien worden in vss. 171 vv. God en de Raad van Amsterdam ervoor geprezen dat de christenen om christelijk te vergaderen *schat* noch ijver sparen voor de bouw van een kerk.
- 16 Smits-Veldt 1987, 390-392, 1994, 20.
  - 17 Zie Van der Paardt, 246-247; Smits-Veldt 1987, 392-393.
  - 18 Vergilius, Boek II, 223-224.
  - 19 Zo terecht Smit I, 213; Van Dis, 108.
  - 20 Zie Maljaars, 141-145.
  - 21 *Maeghden*, vss. 887-889 (WB 3, 749).
  - 22 Koppenol, 317, 320.
  - 23 Smits-Veldt 1994, 20; Koppenol, 316-317.
  - 24 Zie Maljaars, *passim*.
  - 25 Koppenol, 315; vgl. 316.
  - 26 Zie WNT, s.v. *tuchtig* I, 6 (XVII, 2, k. 3678). Vgl. Smits-Veldt 1994, 44.
  - 27 Smits-Veldt 1994, 20; Koppenol, 316.
  - 28 Bovendien had Willebord met hem de ervaring opgedaan dat hij 'hardt van hoofd' was en nooit wilde luisteren naar 'reden, noch bescheit' (240-241).
  - 29 Zie daarover Smits-Veldt 1994, 59.
  - 30 Zie WNT, s.v. *bespreken* A, 10 (II, 2, k. 2086) en *onbesproken* I, I, 1. (X, k. 1066-1067).
  - 31 Contra Koppenol, 315.
  - 32 Zie WNT, s.v. *afgevest* (I, kol. 967).
  - 33 Smits-Veldt 1994, 57.
  - 34 *A.w.*, 20.
  - 35 Koppenol, 316.
  - 36 Hooft, 113.
  - 37 WNT, s.v. *Kartuizer* (VII, 1, k. 1684-1685).
  - 38 Bruch, 69-70.
  - 39 Pontanus, 140.
  - 40 Zie WNT, s.v. *Kartuizer*.
  - 41 Van Lennep haalt hem aan (367-368). Vgl WNT, s.v. *Kartuizer*; Scholtens 1826, 453-455; Verkaik 81-82.
  - 42 Sievertsz, 67v-68r. Heel S.' passage over de Kartuiers aangehaald bij Scholtens, *a.w.*, 454-455.
  - 43 Scholtens 1937, 24-25.
  - 44 Wij werden erop geattenteerd door de historicus Verkaik (81-84, 255). De volgende gegevens komen uit Scholtens 1926, 442, 446-450; 1937, 70-75.
  - 45 Vgl. Verkaik, 82.
  - 46 Scholtens 1926, 455.
  - 47 WB 9, 295. Overigens een vertaling van een oud *Epitaphium Sancti Brunonis* (Scholtens 1928, 301).
  - 48 Brom, 145. Dat geldt in onze ogen ook zonder de aanwezigheid van de mis. De vraag of die er oorspronkelijk in gezeten heeft, vinden wij dan ook minder belangrijk.
  - 49 De keuze van de engel Rafaël (die alleen in het *apocriefe* boek Tobias voorkomt), alsmede de extrapolatie van zijn naam over andere, in de canonieke boeken naamloze engelen (1871-1875), is waar-

schijnlijk ook sterk katholiserend. Wij vermoeden dat bedoelde naamsuitbreiding katholieke exegese is; in de door de doopsgezinden gebruikte Biestkensbijbel is er geen spoor van te vinden en in de gereformeerde exegese ziet men in naamloze engelen uit het OT gewoonlijk een preëxistente gestalte van Christus (zie Calvijns exegese van en de Kanttekeningen van de Statenbijbel op Ex. 13:21-22, Gen. 19:21-28 en Dan. 3: 25). Een en ander is een nader onderzoek waard.

50 Koppenol is daar zonder meer van overtuigd (314, 321, 324).

51 Vgl. Koppenol, 313.

52 Brom, 145.

53 Koppenol, 313-314, 320.

Het literaire tijdschrift *De Revisor* en het postmodernisme

REACTIE OP EEN BESCHOUWING VAN JAAP
GOEDEGEBUURE

Sander Bax

In zijn artikel 'Postmoderne modernisten en modernistische postmodernisten' doet Jaap Goedegebuure een voorstel om de temporele grenzen van het modernisme in Nederland te verleggen en het corpus aan modernistische teksten te verruimen. Voor een groot deel kan ik hem daarin volgen; het beeld dat Fokkema en Ibsch hebben geschetst lijkt mij inderdaad te scherp begrensd. Waar Goedegebuure teksten die aanvankelijk symbolistisch werden genoemd (Leopold) en teksten die van origine tot het existentialisme worden gerekend bij het modernisme wil betrekken, klinkt zijn pleidooi overtuigend. Waar hij echter beweert dat de auteurs uit het *Revisor*-milieu tot het modernisme gerekend dienen te worden, moet ik zijn voorstelling van zaken enigszins nuanceren. Mijn bezwaren tegen de opvattingen van Goedegebuure zijn gefundeerd op twee belangrijke vragen: 'Wat dient men te verstaan onder *Revisor*-milieu?' en 'Wat zijn de kenmerken van het literaire werk in *De revisor*?'. Ik ben het oneens met de manier waarop Goedegebuure die twee vragen beantwoordt.

Goedegebuure beweert dat van de *Revisor*-schrijvers Frans Kellendonk, Willem Jan Otten, Doeschka Meijsing en A. F. Th. van der Heijden een modernistische poëtica hanteren. Voorts beweert hij dat in het werk van Hedda Martens, Nicolaas Matsier, Van der Heijden, Meijsing en Kellendonk die modernistische levens- en kunststopvatting haar literaire verwerking krijgt. Het in hun werk veelvuldig voorkomende motief van het 'ordenen', veelal door archivariissen, lexicografen en bibliothecarissen, heeft ten doel te laten zien dat er via het schrijven ordening en coherentie kan worden aangebracht. Goedegebuure illustreert dit gegeven aan de hand van het werk van Meijsing, waarbij hij zich vooral richt op haar latere romans als *Vuur en zijde*, *De weg van Caviano* en *De tweede man*.

Mijn eerste bezwaar betreft deze illustratie. Als men wil spreken over het *Revisor*-milieu, dan dient men zich te beperken tot de groep auteurs die zich in de beginperiode, van halverwege de jaren zeventig tot halverwege de jaren tachtig, rond het literaire tijdschrift *De revisor* verzamelden. Om te achterhalen wat de poëtica is die deze schrijversgroep kenmerkte, dient men te kijken naar poëtische uitlatingen

van representatieve auteurs, gedaan in die periode, en naar het werk dat zij *in die periode* hebben gepubliceerd. Het valt namelijk gemakkelijk te constateren dat de auteurs die aanvankelijk gerekend werden tot het *Revisor*-proza na die beginjaren ontwikkelingen in hun oeuvre doormaken, die het onmogelijk maken om hen nog als een groep te beschouwen. Om die reden lijkt het me niet juist het *Revisor*-proza te karakteriseren met behulp van drie romans van slechts een auteur, die *na die periode* zijn verschenen.

Mijn tweede bezwaar is van inhoudelijke aard. Goedegebuure karakteriseert het proza als volgt: "De constructie van een literaire tekst wordt gezien als een middel om met de scheppende verbeelding als instrument een chaotische werkelijkheid en de plaats van het subject daarin zo te ordenen dat ze, zo niet te kennen of te doorgronden, dan toch te beheersen valt, al is het maar voor het moment dat de artistieke ervaring duurt. Er is sprake van een streven naar tekstuele coherentie en connectiviteit, dat zijn beslag krijgt in clusters van motieven, metaforen en associaties."¹ Volgens Goedegebuure beweert Frans Kellendonk zulks in het bekende twist-gesprek met Maarten 't Hart. Ten eerste denk ik dat de bewering an sich niet van toepassing is op het werk van *De revisor*, waarin men erop uit zegt te zijn aan te tonen dat het niet mogelijk is om via taal coherentie en eenheid te creëren in een chaotische wereld. Ten tweede blijkt dat Kellendonk in dat gesprek veel genuanceerder omgaat met het modernistische 'geloof' in de mogelijkheid van coherentie in het literaire werk, hetgeen volgens mij al blijkt uit het volgende citaat:

Ik geloof niet meer zo, als de modernisten, Joyce, Virginia Woolf, etc., in de esthetische ordening als zingeving van de chaotische werkelijkheid. Dat heeft met allerlei dingen te maken. De literatuur heeft voor een groot deel de religie vervangen, [...], maar de literatuur is nog niet echt van God los. Want als die vorm werkelijk transcendent zou zijn, dan was de kunstenaar een priester die rechtstreeks is verbonden met een Opperschepper - hij moet zijn inspiratie toch ergens vandaan halen. Is de vorm niet echt transcendent, dan zit de kunstenaar gevangen binnen zijn eigen visie, dan is hij een solipsist en dat vind ik nog minder aantrekkelijk. Dat is een dilemma waar ik nog lang niet uit ben.²

Dat het de *Revisor*-auteurs er niet om te doen was met behulp van de taal ordeningen te bewerkstelligen, blijkt wanneer men de verhalen van de *Revisor*-auteurs uit de betreffende periode onderzoekt. In het verhalend werk van Dirk Ayelt Kooiman (de belangrijkste *Revisor*-auteur, die door Goedegebuure genegeerd wordt), Matsier, Kellendonk, Canaponi, Gerrit Krol en Willem Brakman (ook de laatste twee auteurs speelden een belangrijke rol in de beginjaren van *De revisor*) staat een scep-sis centraal ten opzichte van de modernistische poëtica. Veelal wordt er gebruik gemaakt van dezelfde procédés als de modernisten gebruikten, maar wordt er een andere lading aan gegeven. Zo wordt er in het werk van Matsier en Kellendonk nogal wat gereconstrueerd. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in het verhaal *Scheltema Oostersche kunst*, uit Matsiers debuutbundel, en Kellendonks novelle *Letter en*

geest. Het reconstrueren wordt in deze werken geschetst als een zinloze en hoogst problematische bezigheid. Van de hoofdpersoon uit Matsiers verhaal wordt herhaaldelijk gezegd dat zijn werk eigenlijk nutteloos is, maar dat hij nu eenmaal beziggehouden moet worden. De hoofdpersoon in het verhaal van Kellendonk maakt een reconstructie, die uiteindelijk geheel mislukt, tot zijn levenswerk. Bij Kooiman wordt het allemaal wat explicieter weergegeven. Een verhaal als *Niets gebeurt* heeft het problematische van het schrijven tot onderwerp, hetgeen wordt onderstreept door steeds terugkerend metafictioneel commentaar. In het verhaal wordt herhaaldelijk gereflecteerd op wat er verteld wordt en op het vertellen op zichzelf. En dat in een verhaal dat eigenlijk nauwelijks een verhaal te noemen is, aangezien er niets gebeurt.³

Van de *Revisor*-auteurs zijn Patrizio Canaponi en Doeschka Meijsing degenen die het dichtst bij een modernistische poëtica staan. Toch staat in het verhalende werk dat zij eind jaren zeventig, in de *Revisor*-tijd, hebben gemaakt de vraag naar de mogelijkheden van de verbeelding centraal, hetgeen blijkt uit een verhaal als *De zaak Judith Reiss* van Meijsing. Daarin worden twee verhalen verteld die niet met elkaar in verband te brengen zijn en die elkaar zelfs uitsluiten, waardoor het niet mogelijk is te zien wat fictie is en wat werkelijkheid. Zelfs in haar latere werk heeft Meijsing de modernistische procédés, die Goedegebuure er terecht in herkent, niet klakkeloos overgenomen. Ook Goedegebuure zelf erkent dat, maar zonder er de juiste conclusies aan te verbinden. “Meijsing gaat in haar roman *Vuur en zijde* een stap verder door bij dit helende vermogen van de kunst een vraagteken te zetten.”⁴ Hier wordt iets signaleerd dat belangrijk is voor de relatie van de *Revisor*-auteurs tot het modernisme: ze gaan een stap verder.

Het moge duidelijk zijn dat de *Revisor*-auteurs werken in de traditie van het modernisme, gebruik maken van de procédés uit die periode en een grote belangstelling hebben voor de werken uit die periode. Dat wil echter nog niet zeggen dat zij zelf ook modernistische literatuur maken. De bewering dat het werk van Matsier, Kellendonk en Otten sterk naar de essayistiek tendeert, zoals het werk van Gide en Du Perron, lijkt mij dan ook onjuist. Wel is het zo dat er, bijvoorbeeld bij Matsier, in het verhaal gedacht en gesproken wordt over het problematische en geconstrueerde van de conceptie ervan, maar dat alles geschiedt binnen het kader van een fictioneel werk dat in zijn algemeen niet de kenmerken draagt van een essay. De *Revisor*-auteurs plaatsen in hun werk en in hun poëtica grote vraagtekens bij de modernistische illusie dat men met behulp van de verbeelding een ordening kan aanbrengen, die in de werkelijkheid niet te vinden is. Deze vraagtekens komen niet alleen naar voren in gedachten en overwegingen van de personages (zijn dus niet alleen rationeel-reflecterend, om met Ibsch te spreken), maar vormen een wezenlijk onderdeel van de vormgeving van het literaire werk, hetgeen tot uiting komt in metafictionaliteit en zelf-reflexiviteit.⁵ Je zou kunnen zeggen dat bij deze auteurs de epistemologische twijfel niet rationeel-reflecterend, maar juist mime-

tisch verwerkt wordt, wat voor Ibsch aanleiding zou kunnen zijn hun werk bij het postmodernisme te plaatsen. Steeds weer laten de *Revisor*-auteurs zien hoe problematisch het is om in een kunstwerk een eenheid te verkrijgen zonder dat het een kunstmatig en bedrieglijk karakter krijgt. Om dit probleem aan de orde te stellen willen zij daar steeds de nadruk op leggen, wat de volgende twee citaten, van respectievelijk Kellendonk en Kooiman, mogen aantonen:

De ogenblikken dat een verhaal of een gedicht eerlijk bekend dat het van taal gemaakt is, dat een schilderij blijk geeft van zijn verf, of een beeldhouwwerk, tegen alle regels van de representatie in, het materiaal waarvan het is vervaardigd gehoorzaamt, dat zijn voor mij de bevrijdende ogenblikken in de kunst. [...] Bij elke kunstervaring moet het transparante venster waar je voor zit af en toe beslagen raken met rijm, en moet het glas zichtbaar worden door de spookachtige ijzervarens die erop groeien.⁶

Volgens mij mag de lezer niet de mogelijkheid krijgen zich uitsluitend te identificeren met een schijnwereld, met de hoofdpersoon uit een boek. Hij moet in contact komen met de schrijver, voor wie de personages pionnen zijn. Die link –tussen schrijver en lezer- probeer ik in mijn boeken te leggen. [Het gevaar bij dit soort literatuur is de steriliteit of bedachtzaamheid, en niet, zoals Aad Nuis ooit beweerd heeft, de kunstmatigheid, SB]. Dat is juist ons kenmerk. In mijn boeken verkondig ik voortdurend dat het verhaal bedacht is, ik laat de lezer het kunstmatige zien: de fictie. *Ik streef de kunstmatigheid niet na, ik toon de kunstmatigheid aan.*⁷

In het bovenstaande heb ik willen laten zien dat Goedegebuure in zijn artikel dat veel meer dan alleen *De revisor* tot onderwerp had, een wel erg voorbarige en onge nuanceserde plaatsing realiseert van de auteurs die zich rondom dit tijdschrift hebben verzameld. De misvatting dat men in *De revisor* beoogde modernistische opvattingen in een nieuw jasje te steken is een constante in de literatuurgeschiedschrijving, die nooit eerder getest is op haar houdbaarheid en die jarenlang heeft kunnen bestaan. Hierdoor heeft men nooit ten volle beseft wat de vernieuwende en actuele rol was die het tijdschrift in de jaren zeventig heeft gespeeld en die verantwoordelijk was voor haar grote populariteit.

Literatuur

Bax, S., 'Een postmodern revisor? De relatie tussen het *Revisor*-proza en het postmodernisme.' In: *Voors* 19 (2001), 1, p. 24-33

Brokken, J. 'Het academisme in de literatuur'. In: *Haagse Post*, 10-9-1977

Goedegebuure, J., 'Postmoderne modernisten en modernistische postmodernen. Nederlandstalige schrijvers van de twintigste eeuw herlezen.' In: *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), 1, p. 13-31

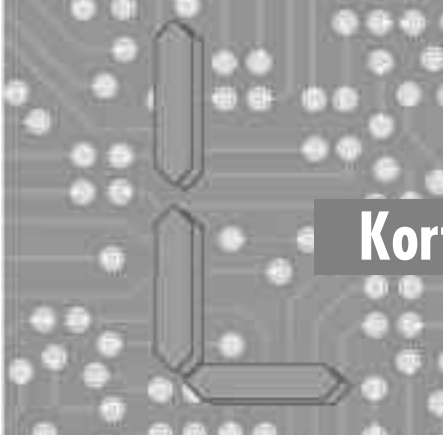
Ibsch, E., 'Postmoderne (on)mogelijkheden in de Nederlandse literatuur.' In: M. Schenkeveld, *De achtervolging voortgezet*. Amsterdam 1989, p. 346-373

Kellendonk, F., 'In dispuut met Maarten 't Hart.' In: *De revisor* 7 (1980), 3, p. 2

Kellendonk, F., 'Idolen. Over het tweede gebod.' In: -, *Het complete werk*. Amsterdam 1992, p. 847-860

Noten

- 1 Goedegebuure 2001, 19
- 2 Kellendonk 1980, 4
- 3 Zie hiervoor: Bax 2001
- 4 Goedegebuure 2001, 21
- 5 Ibsch 1989
- 6 Kellendonk 1992, 859-860
- 7 Brokken 1977, 37

Kortaf

B. Besamusca en E. Kooper (eds.), *Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein*. Suffolk 1999. Arthurian Literature XVII (ISBN 085991 546 8; £ 45.00)

Deel XVII uit de reeks *Arthurian Literature* dat in 1999 onder redactie van Bart Besamusca en Erik Kooper verscheen, is geheel gewijd aan de Middelnederlandse *Roman van Walewein*. Voor het merendeel Engelstalige Arturspecialisten laten zich uit over de Dietse, door Penninc en Pieter Vostaert rond 1250 geschreven roman. Deze internationale belangstelling werd mogelijk gemaakt door de Engelse *Walewein*-vertaling van David F. Johnson (1992).

In de bundel zijn in totaal elf artikelen opgenomen. Zij worden voorafgegaan door een korte inleiding over het *Walewein*-onderzoek. Drie artikelen – te weten ‘The *Roman van Walewein* as a Postclassical Literary Experiment’ van W. Haug, ‘Convention and Innovation in the Middle Dutch *Roman van Walewein*’ van N.J. Lacy en ‘Giving and Receiving: Exchange in the *Roman van Walewein* and *Sir Gawain and the Green Knight*’ van F. Riddy – waren al eerder in

TNTL 111 (1995) en 112 (1996) gepubliceerd. De resterende 8 artikelen – namelijk ‘The Pledge Motif in the *Roman van Walewein*: Original Variant and Rewritten Quest’ van D. Kelly, ‘It’s Hard to Be Me, or Walewein/Gawan as Hero’ van M. Meyer, ‘Walewein in the Otherworld and the Land of Prester John’ van Ad Putter, ‘Reading a Motion Picture: Why Steven Spielberg Should Read the *Roman van Walewein*’ van Th. Summerfield, ‘The *Roman van Walewein*: Man into Fox, Fox into Man’ van J.H.M. Taylor, ‘The *Roman van Walewein* Laced with Castles’ van B. Veldhoen, ‘Fight Descriptions in the *Roman van Walewein* and in Two Middle High German Romances. A Comparison’ van N. Voorwinden en tenslotte ‘Making Bread from Stone: The *Roman van Walewein* and the Transformation of the Old French Romance’ van Lori J. Walters – zijn nieuw. De eerste drie genoemde opstellen werden uitvoerig besproken door W.P. Gerritsen in zijn recensie ‘*Walewein* goes international’ (*TNTL* 112 (1996), 227-237). Gerritsens kritische bespreking van Lacy’s bijdrage krijgt een pikant vervolg in deze bundel (p. 62, n. 29), omdat Lacy

zich tegen de geuite kritiek verdedigt. Wat is het geval?

Gerritsen merkte op dat Lacy de Midelnederlandse *Walewein* leest tegen de achtergrond van de Franse Arturtraditie en de roman derhalve ziet als product van een transformatieproces. Was Lacy, zo vraagt Gerritsen zich af, niet op de hoogte van de in de medio-neerlandistiek gangbare opvatting dat de driedelige queeste (direct of indirect) berust op een sprookjesformule, die we uit Aarne-Thompson 550 kennen? Gerritsen maakt bezwaar tegen het geïntroduceerde begrip 'transformatie'. Onder verwijzing naar de overbeksende openingsregels (v.1-7) uit de *Walewein* postuleert Gerritsen een mondelinge, authentiek Vlaamse *Walewein*-traditie, die door Penninc in een schriftelijke versie werd omgezet. Dat daarnaast (incidenteel) door de auteur(s) gebruik werd gemaakt van Franse bronnen (bijvoorbeeld de *Prose Lancelot*, Gerbert's *Continuation Perceval*) wordt door Gerritsen niet ontkend. Lacy verklaart in zijn reactie dat ook hij 'the possible existence of an indigenous tradition of Walewein as a genuine hero' niet uitsluit (p.62, n. 29). Wat ons betreft had de romanist deze bekentenis niet behoeven af te leggen daar onzes inziens de openingsverzen geenszins dwingend een mondelinge *Walewein*-overlevering doen veronderstellen. (Vgl. ook Haug, p. 22, n. 22).

Lacy wijst erop dat zijn studie geenszins pretendeert een bronnenstudie te zijn; hij omschrijft zijn werkmethode veeleer als comparatistisch. Kelly heeft zijn les uit de discussie Gerritsen/Lacy geleerd en merkt op: 'This paper is a compara-

tive study of *Walewein* and some French romances, it is not a source study.' Niettemin moet er toch ook volgens hem een direct verband tussen beide tradities bestaan, gezien het thema van zijn onderzoek dat hij omschrijft als: 'the Dutch romance's adaptation of the quest motif' (p.29). Gerritsens standpunt blijft in methodisch opzicht interessant. Mocht hij gelijk hebben dan rijst immers de vraag: Wat heeft de *Walewein* met zijn driedelige, van het sprookje afhankelijke avonturenconcept überhaupt met het Frans van doen, behalve dan die enkele ingelaste motieven? Het is al eerder gebleken dat intertekstualisten op dit soort vragen met een schouderophalen reageren. Voor hen was de situatie duidelijk: de 'positieve' Dietse *Walewein* was een weloverwogen reactie van Penninc (en Vostaert) op de 'negatieve' Franse Gauvain, mondelinge Dietse traditie of niet. Opmerkelijk is het standpunt van L. J. Walters, die, uitgaande van de fraaie steen-brood-metafoor uit de proloog, tot de juiste conclusie komt dat Penninc Frans vertelmateriaal heeft 'vertaald'. (Walters: "translation" defined as the reworking of prior material, particularly material in other national vernaculars' (p.192)). Daarbij zij echter aangetekend (en dat maakt de zaak zo onzeker) dat deze verwijzing naar het Frans, inclusief de andere bronvermeldingen, waarschijnlijk een fictioneel karakter dragen. Walters rekt de methodische kaders op en laat grenzen tussen onderzoeksrichtingen vervagen als hij opmerkt: 'Intertextuality in the medieval sense is equivalent to the art of adaptation' (p.193).

Over het 'karakter' van onze held Walewein is nogal wat te doen geweest. Ook hier staan de meningen diametraal tegenover elkaar. De intertekstualisten (Janssens, Besamusca) zagen in hem de 'perfecte' held, de braafste leerling uit het Tafelronde-klasje. Ook Kelly bijvoorbeeld spreekt met betrekking tot Walewein – onder verwijzing naar Janssens – over 'the best knight', 'marked for success', gekleed 'in de mantle of unique excellence' (p. 34). Wij hebben altijd gepleit voor een meer genuanceerde beschrijving van de held, gezien bijvoorbeeld zijn weifelende, niet bepaald altruïstische houding in de initiële Artur-scène, zijn doodsangst in de drakenberg, zijn onmacht voor de vurige rivier, en noem verder maar op. Hoe kijkt men in de bundel tegen dit probleem aan? Het is opvallend dat niet een tekstanalyse maar veeleer het methodische perspectief het antwoord op deze vraag lijkt te bepalen. Zo ziet de structuralist W. Haug in de Middelnederlandse *Walewein* een 'postclassical literary experiment' waarin geen plaats is voor de klassieke crisissituatie. In dit model, dat in Duitsland wordt gerepresenteerd door bijvoorbeeld de *Wigalois* van Wirnt von Grafenberg, de 'hero makes his untroubled way through a series of adventures' (p. 23). Naar de mening van Haug heeft Penninc 'adopted' (p.22) deze postklassieke vormgeving en onderdrukte hij daarom de negatieve trekken die de held uit het sprookje Aarne/Thompson 550 kenmerken. De 'perfecte' Walewein beschouwt Haug dus niet als een bewust ontworpen positieve contrastfi-

guur ten opzichte van de ironisch beschreven, zich vaak onhoofs gedragende Franse naamgenoot, maar als resultaat van postklassieke systeemdwang.

Het idee dat Walewein een 'perfecte' held zou zijn, is door ons in vele toonaarden weersproken. Een medestander hebben we intussen gevonden in Gerritsen, die de 'gemoedstoestand' van Walewein analyseert als deze tijdens zijn tocht naar zijn derde queeste-object, de schone Ysabele van Indië, in de vurige rivier een onoverkoombare hindernis ontdekt. (W.P. Gerritsen, in: *Tegendraads genot*, Leuven 1996, 57-59). Walewein, aldus Gerritsen, valt ten prooi aan 'diepe neerslachtigheid', er is sprake van een 'diepe crisis'(!). De held ziet in 'dat zijn falen een straf voor zijn zonde' is, hij zou liever dood zijn 'dan de schande van de mislukking te moeten dragen', kortom, Gerritsen ontmoet hier 'een kwetsbare, van zijn stuk gebrachte, onzekere Walewein [...]', het 'psychologische portret' vertoont 'opmerkelijk weinig ideale trekken.' (Verwarrend is dat Gerritsen elders (*TNTL* 112 (1996), 228) nu juist sprak over Walewein 'as a flawless or nearly flawless karakter'). M. Meyer, die Walewein methodisch als een 'karakter', dus als een literaire afspiegeling van een reële persoonlijkheid, wenst te interpreteren, beschrijft in zijn artikel 'It's Hard to Be Me, or Walewein/Gawan as Hero' Walewein als 'The Moody Hero'. Dit zou niet alleen blijken uit de expositie van de roman maar ook uit latere episodes: 'This tendency to portray inner states of fear or desperation is developed

further in the first adventure' (p. 65). Meyer meent de gemoedstoestand van Walewein met name door de beladen begrippen 'desperation'/, 'desperate' (p. 66-67: maar liefst 7x) te moeten kenmerken. In de typering van Meyer treedt Walewein ons tegemoet als een labiele zenuwenlijder. Niet iedereen zal in de hier geportretteerde, manisch-depressieve ridder de held uit onze roman herkennen. De Duitse geleerde overdrijft dan ook schromelijk. Uit de aangehaalde citaten wordt echter wel één ding duidelijk: degene die in Walewein de 'perfecte' held, het 'toonbeeld van hoofsheid', meent te kunnen zien, slaat evenzeer de plank mis.

Lacy geeft een uiterst genuanceerde beschrijving van de Walewein-figuur, waarin we ons goed kunnen vinden. Naast een hoofse voorbeeldigheid in bepaalde scènes blijven er 'enough imperfections' over, zoals 'occasional fears' en 'rare vulnerable moments in combat' (p. 48): Ondanks deze onvolmaaktheden laat echter de verteller er geen twijfel over bestaan 'that Walewein is a character of unquestioned chivalric and moral excellence' (p. 49). Wie de *Walewein* wenst te zien als een positieve reactie op de negatieve, ironisch geportretteerde Franse Gauvain zal uiteraard weinig oog hebben voor de ironie in de Middelnederlandse roman zelf. Ons pleidooi voor meer aandacht voor de ironische aspecten in de *Walewein*-roman kreeg dan ook nauwelijks of geen respons (Winkelman, *Sdl* 28 (1986), 19-22, etc.). Lacy nu schenkt als één van de weinigen aandacht aan de 'Presence of the Narrator' (p. 52-55) die volgens hem door

ironie wordt gekenmerkt. Hij meent vast te kunnen stellen dat de verteller met name op de plaatsen waar Walewein moeiteloos de hem opgelegde obstakels overwint vooral 'false alarms' laat weerklinken, waaruit zou moeten blijken dat onze held moeilijke tijden tegemoet gaat: 'the narrator's dire warnings become nothing more than a prediction of succes [...]' (p. 53) Lacy's observatie wordt door de tegenwerpingen van Gerritsen (*TNTL* 112 (1996), 230vlg.) weliswaar gerelativeerd, zijn aandacht voor ironisch, humoristisch woordgebruik in de *Walewein* blijft van belang. Het is verheugend dat V. Uyttersprot deze denklijn voortzet.

Intertekstualiteit tiert welig in de bundel. Kelly ziet een relatie tussen Achilles uit de Oud-Franse *Roman de Troie* en onze Walewein, 'de vader van het avontuur' (p. 44-45). Meyer vergelijkt de *Walewein* met *Diu Crône* van Heinrich von dem Türlin. Riddy legt verband tussen de *Walewein* en de Engelse Arturroman *Sir Gawain and the Green Knight*. Meestal getuigen zulke verwijzingen eerder van de eruditie van de betreffende onderzoek(st)er dan van een directe relatie tussen de vergeleken werken, terwijl toch met de gedachte wordt gespeeld dat er zo'n afhankelijkheid zou bestaan. Zo merkt F. Riddy op: 'It is tempting to entertain the possibility that *Walewein* was known to English readers' (p. 102). Verlokkend inderdaad, maar hoogst onwaarschijnlijk. Riddy laat overigens duidelijk zien hoe stimulerend voor het *Walewein*-onderzoek een vergelijking met deze geniale Engelse Arturroman kan

zijn. Een mogelijke relatie tussen de *Walewein* en Gottfrieds Tristanroman wordt in de bundel zelfs driemaal overwogen. W. Haug had als eerste op een mogelijke parallel tussen beide werken gewezen. Het feit bijvoorbeeld dat Walewein de verworven geliefde niet voor het zwaard wenst af te staan (volgens v. 9566 vlg. wil hij dat juist wel!). Hij geeft, tegen de afspraak in, liever het zwaard aan Amorean/Amoreijs terug, teneinde zo Ysabele te kunnen behouden. Haug ziet in deze handelwijze een 'contrasting echo of Tristan' (p. 27). Ook de liefdesscène in Ende, waarin de geliefden door een bedrieger worden bespioneerd en uiteindelijk verraden, brengt Haug met de Tristanroman van Gottfried in verband. Terwijl Tristan na de ontdekking door Marke vlucht, blijft Walewein, na de ontdekking door Assentijn, bij zijn geliefde: Hieruit zou blijken dat 'the love of Walewein is more perfect than that of Tristan' (p. 27). Ook Meyer ziet in deze scène een 'Tristan-reminiscence' (p. 68, n.9). Dat de intertekstuele methode een zekere rekkelijkheid niet kan worden ontzegd, bewijst B. Veldhoen, die dezelfde voyeurscène uit de *Walewein* met Gottfrieds beschrijving van de Minnegrot in verband brengt, waar zoals bekend de jager van koning Marke de door het blanke zwaard gescheiden gelieven ontdekt en hen aan de koning verradert. Meyer en Veldhoen hadden er goed aan gedaan de tegenwerping van Gerritsen te lezen, die, naar aanleiding van Haugs standpunt, zich fijntjes afvraagt: 'Did the Middle Dutch poet know Gottfried's version of the farewell scene?' Zijn ant-

woord is helder: '[...] there are no indications of this Middle High German version having being known around 1250 in the Low Countries.' (*TNTL* 112 (1996), 233).

In de bundel zijn enkele artikelen opgenomen waarin oude vragen opnieuw aan de orde komen. Zo onderzoekt bv. A. Putter de 'Andere Wereld' in de *Walewein*. Natuurlijk komt ook de zwaard-brug uit Chrétiens *Lancelot* daarbij ter sprake. Ondanks de inspanningen van Janssens, die ooit een afhankelijkheid ten opzichte van de Middelnederlandse *Lantsloot* postuleerde, ziet Putter, het oeroude standpunt van M. Draak overnemend, toch weer een directe invloed van Chrétien op de *Walewein*. Terug naar af dus. B. Veldhoen stelt een 'symbolic reading' (p. 149) van de *Walewein* voor. Bij deze symbolische benadering komt Veldhoen tot verregaande, soms bizarre conclusies. Zo herkent hij in het zwaard een fallussymbool en komt naar aanleiding van de tunnelscène voor Ende tot de conclusie: 'If the Sword symbolizes the male, the tunnel symbolizes the female, and in Ende they come together (p.161 vlg.). J. H. M. Taylor gaat nader in op het motief van de vos en stelt o.a. vast dat diens rol ten opzichte van de Renart/Reinaert-tradities sterk is gereduceerd. Zij onderzoekt de wijze waarop de dichters "block" the narrative schemata which they seem to adumbrate' (p.141). Wij vragen ons af of wellicht de rol van de dierhelper in de religieus getinte *Walewein*-roman gereduceerd wordt om plaats te maken voor de helper *par excellence*, de drie-enige God?

Th. Summerfield leest de *Walewein* met de superheld uit de moderne *motion picture* in haar achterhoofd. Zij onderzoekt de verschillende perspectieven waarvan de verteller – zoals de maker van de moderne film – gebruik maakt om onze ‘held’ Walewein te portretteren. Dat daarbij ‘the view from the window’ (p. 119) van belang is, lijkt evident. Summerfields aanpak is vernieuwend. Het wordt inderdaad tijd dat de Middelnederlandse tekst zélf (inclusief de verteltechnische problemen) in het onderzoek centraal wordt geplaatst. N. Voorwinden onderzoekt de ‘Fight descriptions’ in de *Walewein* en vergelijkt ze met de overeenkomstige beschrijvingen in de Middelhoogduitse Artusromans. Het valt hem daarbij op dat de gevechten in de roman uitermate bloedig verlopen: ‘Arms, hands, legs and heads are cut of’ (p. 185), terwijl in dit opzicht Wolfram von Eschenbach en Heinrich von dem Türlin in hun Duitse Arturromans dergelijke scènes veel terughoudender beschrijven. Voorwinden overweegt de mogelijkheid dat de Walewein-auteurs hier onder invloed zouden staan van ‘fight descriptions in Latin epic poetry’ of in de Oudfranse *chansons de geste* (*Chanson de Roland*). Een interessant probleem. Andermaal blijkt dat in de *Walewein*, toch ooit ‘spiegel der hoofsheid’ genoemd, niet alles volgens hoofse spelregels verloopt.

Het hier besproken boek ‘*Originality and Tradition in the Middle Dutch Roman van Walewein*’ is uitermate inspirerend. Het toont aan hoe onzeker de zekerheden zijn die de medio-neerlandistiek na moeizame onderzoeken

heeft opgesteld. De gepresenteerde standpunten vormen een bron van overdenking.

J.H. Winkelman

Kees Smit: *Pieter Langendijk*. Hilversum, Verloren, 2000. 382 blz. ISBN 90-6550-0995. Prijs: € 30,-

Over Pieter Langendijk was al heel veel bekend voordat de nieuwe biografie van Kees Smit verscheen. Na de monografieën van Mehler en Meijer uit de negentiende eeuw verschenen nog tal van artikelen en tekstitgaven, met name die van de hand van W.A. Ornée en G.A. van Es ongeveer een kwart eeuw geleden. Bij het verschijnen van de nieuwe biografie waren wij dan ook benieuwd naar de vorderingen die de Langendijkstudie in de laatste decennia gemaakt heeft.

Dat blijkt nogal weinig te zijn. Natuurlijk worden in dit boek talrijke nieuwe gegevens vermeld, maar die betreffen de periferie van Langendijks dichterschap. Opzienbarend is de veilingcatalogus van tekeningen, prenten en schilderijen uit het bezit van Langendijk. Zijn kunstcollectie kwam in 1747 in Haarlem onder de hamer. Langendijk blijkt dan een geweldige collectie te hebben, waarin schilderijen van Jan Steen, Hendrik Goltzius en Hendrik Averkamp de topstukken zijn. Lofdichten en bruiloftsverzen zijn aanleiding geweest voor diepgaand genealogisch onderzoek, zodat de bloedverwantschappen van de bezongen bruiden en jarigen – laten we ervan uitgaan dat de

burgerlijke stand de biologische realiteit geen geweld aandoet – nu nog beter is vastgesteld dan door Meijer, die op dit gebied toch ook al degelijk archiefwerk verricht heeft. Maar wat wij natuurlijk gehoopt hadden was meer inzicht in de werkwijze (bewerkingswijze) van Langendijk, in zijn toneelstukken, gelegenheidsgedichten en historisch-aardrijkskundige werken. De laatste worden al helemaal niet besproken: hoe Langendijk aan zijn visie op de Hollandse graven en op de geschiedenis van Haarlem en Kleef is gekomen, blijft onvermeld. Op dit punt valt nog veel onderzoek te doen, wat op grond van recente historische publicaties goed mogelijk was geweest. Wat de godsdienstige poëzie betreft komt Kees Smit niet verder dan de concludering dat Langendijk met zijn bijchriften bij Luykens *Tafereelen* heeft bijgedragen tot een eenvoudig en verdraagzaam christendom – waarmee over de literaire kwaliteit, of over de godsdienstige inhoud nog niets gezegd is. Aan de gelegenheidsgedichten wordt veel meer aandacht besteed, maar ook deze aandacht is versnipperd, en gericht op faits divers: Langendijk was de eerste die een bruiloftsdicht schreef op zijn eigen huwelijk, en hoewel anderen over dergelijke zaken hebben gepubliceerd, hebben ze dit feit over het hoofd gezien – jammer, maar veel liever hadden wij nieuws gehoord over de opbouw en de stofkeuze van deze bruiloftslyriek in het kader van de tradities.

Over de toneelstukken van Langendijk zal nog veel te doen zijn. Hij wordt hier behandeld als de dichter die voor de

bonte avond luimige stukken heeft geschreven, en daarom wordt vooral zijn *Wederzijds huwelijksbedrog* zeer geprezen. Smit tekent daarbij aan dat het aantal opvoeringen van *Don Quichot op de bruiloft van Kamacho* groter is geweest. Als de smaak van het publiek de doorslag moest geven, zou Reinier Bontius met zijn *Beleg van Leiden* de eerste prijs halen! Dat is gelukkig niet zo. Beter zou het zijn, nu verschillende publicaties over de achttiende-eeuwse toneeltheorie het materiaal daarvoor goed in kaart hebben gebracht, onderzoek te doen naar de structuur en de effectiviteit van Langendijks toneel. Nu bepaalt Smit zich tot het steeds weer bespreken van de filosofische kwestie of Langendijk nu wel of niet de Hollandse Molière mag worden genoemd; maar een analyse van de eenheid van handeling in *Don Quichot*, de harts-tochten in het *Wederzijds Huwelijksbedrog* en de waarschijnlijkheid in *Arlequyn actionist* blijft achterwege. De belangrijke theoretische teksten op dit gebied (de voorredes van Nil Volentibus Arduum in 1670) worden niet eens vermeld, sterker nog: van de *Gelyke tweelingen* wordt alleen de tweede druk genoemd. Lezing van de voorredes van 1670 is de sleutel tot het Frans-klassicisme, zoals al verschillende malen is aangetoond, en de reactie van Langendijk daarop bepaalt de literaire waarde van zijn toneel voor zijn tijdgenoten. Het is niet meer van deze tijd om het Frans-klassicisme af te doen aan de hand van wat willekeurige feiten uit de boeken van de jurist Pels, en dan te concluderen dat Langendijk zijn eigen weg ging. Wij willen weten welke weg

dat was, en wat voor smaakpatroon ten grondslag ligt aan het gebrek aan structuur in zijn zo populaire *Don Quichot*. Confrontatie met de voorrede van Antonides van der Goes kan een goed antwoord geven op de vraag waarom Langendijk niet de kwaliteit van Molière evenaart, al zijn zijn kwinkslagen en bon mots zeker in staat een zaal te vermaken.

Wat de opbouw van het boek betreft: Smit heeft gekozen voor een andere opzet dan die van Meijer, die eenvoudigweg chronologisch eerst het leven en toen de werken van Langendijk behandeld had. Nu is alles in elkaar geschoven, en dat heeft er helaas toe geleid dat de overzichtelijkheid te wensen overlaat: voor de behandeling van Langendijk in de twintigste-eeuwse tekenkunst moeten we op zoek naar de paragraaf 'Contacten met andere kunstenaars' in het hoofdstuk 'De crisis van 1747'. Daar komt ook de verhouding tot Jan Luyken ter sprake! Chronologie en systematiek zijn dus door elkaar gelopen. Smit blinkt ook uit in navertellen: zelfs als iemand eerst een artikel over Langendijk schrijft en later een tekstuitleg produceert, worden de variërende bewoordingen tegen het licht gehouden. De bijlage die naar de trotse naam van 'Bibliografie' luistert is in feite een checklist, die zonder plan is samengesteld: herdrukken worden nu eens apart, dan weer onder de eerste druk genoemd en de verhouding van de verzamelbundels tot de losse publicaties wordt niet geëxpliciteerd. Ook worden veel herdrukken onderscheiden zonder dat daar een bibliografisch argument voor gegeven wordt:

de lezer is gedwongen door eigen onderzoek (via de STCN) de lijst te completeren. Bijzonder handig is daarentegen een andere bijlage, de lijst van de bruiloftsverzen die niet in de verzamelde gedichten voorkomen. Hadden we maar ook zo'n lijst van Langendijks andere werken gekregen!

Ton Harmsen

S.D. Post, *Bernardus Smijtegelt, dienstknecht van God*. Den Hertog, Houten 2001 en J. Groenewegen, J. van Lodenstein e.a., *Waarom was 't op mij gemunt. Veel geciteerde bevindelijke gedichten*. Ed. S.D. Post. Derde druk. Den Hertog, Houten 2000.

Het grensverkeer tussen literatuur en theologie is levendig geweest en is dat nog steeds. De studie van religieuze poëzie staat of valt ermee, een vroeger zo belangrijk genre als de preek is vanuit literair perspectief ten onrechte lange tijd verwaarloosd gebleven, maar daarin komt de laatste tijd verandering. In de (uiterste) rechter hoek van de reformatorische kerken is de aansluiting bij het gedachtegoed van de Nader Reformatie in de 17de en 18de eeuw nog steeds aanwezig. Teksten uit die periode worden nog veel uitgegeven en gelezen. Een grote naam is daarbij die van de Middelburgse predikant Bernardus Smijtegelt (1665-1739). Als een soort 'lieu de mémoire' van piëtistische vroomheid heeft hij ook buiten de eigen kring nog enige anekdotische bekendheid gehouden als de predikant die over één tekst, Mattheus

12:20-21, niet minder dan 145 preken heeft gehouden. Ze werden niet door hem zelf gepubliceerd maar zagen postuum het licht op basis van stenografische verslagen van gemeenteleden. Ook andere prekenbundels van hem zagen op deze wijze het licht. Ze vormen een prachtige bron voor het vroomheidsideaal in deze periode en niet minder voor het maatschappelijke, politieke en dagelijkse leven. Smijtegelt preekte levendig en concreet, in betrekkelijk gewone taal, al is zijn gebruik van de 'tale Kanaäns' voor niet-bijbelgetrouwe lezers ongetwijfeld soms moeilijk te doorgronden.

S.D.Post, die eerder een interessante dissertatie heeft geschreven over de 18de -eeuwse piëtistische dichters Pieter Boddaert en Rutger Schutte (1995), heeft nu een populaire biografie over Smijtegelt geschreven. Het is een sterk uit de bronnen bewerkt boek, waarin met name aan de hand van veel citaten uit de preken een beeld van leven en werk van Smijtegelt wordt gegeven. Qua toon is het merkwaardig. Menig hoofdstuk begint als een jongensverhaal met een anekdote die op een voor een historisch werk curieuze wijze van uit een alwetende verteller gepresenteerd wordt: 'Op een nacht in het jaar 1702 werd Bernardus Smijtegelt verschrikt wakker. Wat gebeurde daar? Wat een geschuifel boven zijn hoofd. Het leek wel of er iemand op het dak zat'. Zo'n beschrijving berust overigens toch ook wel weer op een bron en wie zich door deze passages – kennelijk bedoeld om een mindergeschoold publiek te trekken - niet laat afschrikken kan veel interessants vinden over

het vroegachttiende-eeuwse leven, van de veepest en boekverbrandingen af tot een conflict tussen twee dichters, De la Rue en Swanke toe, over een gedicht waarin de eerste betoogt dat een 'matig sieraad' aan christenen geoorloofd is, terwijl de tweede zo'n ruimhartig standpunt niet in een christelijke bundel vindt thuishoren.

In de conventikels die de piëtisten hielden, werd veel gezongen. Populair was de 17de-eeuwse Utrechtse predikant Jodocus van Lodenstein die ook in de gecanoniseerde literatuurgeschiedenis zijn plaats heeft gevonden. Later heeft Hieronymus van Alphen liederen geschreven die tot het hart van de gelovigen spraken. Totaal vergeten zijn nu daarentegen de namen van Robertus Immens of David Montanus. Uit de vele indertijd gepubliceerde en vaak zeer vaak herdrukte liedbundeltjes heeft S.D.Post een keuze gemaakt, met als uitgangspunt de thans nog aanwezige populariteit van deze teksten. Zo wordt ook hier een lange religieuze traditie zichtbaar.

M.A. Schenkeveld- van der Dussen

A. Keersmaekers, *Het geluk van een schrijver. Felix Timmermans en zijn Pallieter*. (twee delen). Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde 2000. ISBN: 90-5325-180-4.

Prof. dr. A. Keersmaekers (°1920) heeft in zijn rijkgevlude leven al verschillende bijdragen tot de Timmermansstudie geleverd en ook al diverse tekstuittgaven verzorgd. Zijn recentste

werkstuk is een diplomatische uitgave van alle nog beschikbare manuscripten van Pallieter met in een tweede deel uitvoerig commentaar. Het materiaal voor deze uitgave stamt hoofdzakelijk uit het Pallieter-archief (Antwerpen), waarin de meeste hoofdstukken van het boek aanwezig zijn, aangevuld met een aantal handschriften die in het Provinciaal Archief en Documentatiecentrum van Hasselt worden bewaard, samen goed voor 982 beschreven bladzijden. Toch is dat lang niet alles. Veel materiaal is waarschijnlijk verloren gegaan of wacht misschien hier of daar nog op ontdekking. Hoe omvangrijk het beschikbare materiaal ook moge zijn, een reconstructie van een 'oer'-Pallieter is onmogelijk.

Het is Keersmaekers bedoeling om aan de hand van het groeiproces van het Pallieterverhaal de geestelijke en artistieke ontwikkelingsgang van Timmermans te schetsen. Timmermans schreef iets meer dan drie jaar lang aan zijn Pallieter, van april-mei 1911 tot eind mei 1914. "In smartelijke dagen is Pallieter geboren," zo getuigde de auteur na de oorlog, en Keersmaekers begint zijn reconstructie van de Pallietergeschiedenis in deze 'smartelijke' tijd. In de jaren 1909 en 1910 dweept Timmermans met de modes van zijn tijd: met obscure theosofische theorieën, met laat-symbolistische thema's als dood, eenzaamheid en nostalgie, het was in de woorden van de auteur zelf de tijd van het "leven in een paddestoelenatmosfeer en kelderlucht". Dit was ook de tijdsgeest waarin de verhalenbundel *Schemeringen van de Dood* (1910) tot stand kwam. Zowel in de literaire geschiedschrijving als in latere

getuigenissen van Timmermans zelf wordt *Pallieter* (1916) steevast voorgesteld als de ontsnapping aan deze sombere periode. Zijn herstel na een zware ziekte en operatie in 1911 zouden ervoor hebben gezorgd dat hij zijn sombere levensopvatting heeft laten varen en een levensoptimisme heeft gevonden, dat in *Pallieter* ten volle tot uitdrukking zou komen. Keersmaekers relateert deze voorstelling van zaken, die onder meer via Timmermans' herinneringen *Uit mijn rommelkas* de wereld werd ingestuurd. Hij laat zien hoe uit handschriften van voor de operatie en ook uit de novelle 'Kelder' uit *Schemeringen van de Dood* blijkt dat Timmermans reeds voor zijn ziekte een en ander van zijn sombere theorieën had afgezworen. Uit de geschiedenis van de handschriften die tussen 1911 en 1914 tot stand kwamen, haalt Keersmaekers inzichten in de evolutie van het verhaal, de ontwikkeling van de personages en de evolutie van Timmermans zelf. Twee grote ontwikkelingslijnen tekenen zich af. In de eerste plaats de geestelijke ontwikkeling van de schrijver van somberheid, verzet tegen het maatschappelijk establishment, een spotzieke anticlericale houding naar een gemildere levenshouding. Vooral de verandering vanaf het midden van 1911 met Marieke Janssens, zijn latere vrouw, zouden daarbij van grote invloed zijn geweest. Een tweede duidelijke ontwikkelingslijn ziet Keersmaekers in de formuleringen, waarin zich een zoektocht aftekent naar een steeds grotere eenvoud, beeldende kracht en taalzuiverheid. Deze tweede lijn is vooral te volgen in het derde hoofdstuk van het

commentaargedeele, waarin een gedetailleerde inhoudsopgave is opgenomen van de opeenvolgende hoofdstukken waarvan manuscripten bewaard zijn. Zo kan de lezer volgen hoe het verhaal vordert, “vleesch” krijgt en ziet hij bovendien hoe de bewerkingen steevast stijlversoberingen zijn, correcties van fouten en weglatingen van trivialiteiten. Ook de consequente naamswijziging van Marleentje, het meisje van Pallieter (in oudste versies met enkele l) in Marieken, de naam van zijn vrouw, valt hierin af te lezen. Vanaf het twintigste hoofdstuk zijn de bewaarde handschriften schaars en vallen ook minder correcties en wijzigingen te signaleren.

Een aantal van de tekstaanpassingen komen in het vijfde hoofdstuk gedetailleerder ter sprake: tekstuitbreidingen, stilbewerkingen, overhevelingen, waarbij de conclusie luidt dat “de vroege teksten van Pal(l)ieter worden gekenmerkt door hun vaak slordige stijl, door een trivialiteit van tonelen en woordgebruik en door een felle agressiviteit.” (241). De grootste verrassing voor de lezer is inderdaad te zien hoe uit de vaak ondermaatse aanzetten de uiteindelijke *Pallieter* tot stand is gekomen. Uit de versies die Timmermans voor *De Nieuwe Gids* klaarmaakte (het boek verscheen op één hoofdstuk na in afleveringen in Kloos’ tijdschrift) en uit correcties op drukproeven blijkt de grote nauwgezetheid waarmee hij zijn teksten nazag. In het vierde hoofdstuk onderneemt Keersmaekers een poging tot datering van de manuscripten, een weinig dankbare opgave: er zijn nauwelijks manuscriptfragmenten met een

datum. Twee gegevens gebruikt Keersmaekers hier als houvast: de naamsverandering van Marleentje in Marieken, wat erop wijst dat de manuscripten met Marieken van na midden 1911, de kennismaking met de echte Marieke, moeten dateren, en de afzwakking van de agressieve, boertige elementen, die hij situeert na november 1911. Dit laatste blijft erg speculatief. De manier waarop Keersmaekers de invloed van Marieke doorslaggevend acht bij de correctie van grofheden en vulgariteiten, is eerder zwak onderbouwd (bijv. 203 en 256). Zijn bron daarvoor is de familieoverlevering en Timmermans’ herinneringen in *Uit de Rommelkas*, een bron die hij zelf in het eerste hoofdstuk als vrucht van fantasie van de schrijver had bekritiseerd. Soms is het jammer dat de nauwkeurige datering van de fragmenten zo moeilijk is. Afzwakkingen van boertige of triviale passages, bijvoorbeeld vóór publicatie in DNG, kunnen op die manier niet eenduidig worden toegeschreven aan bezwaren van Marieke of aan commentaar van Kloos zelf. Het tweede deel wordt afgesloten met een kritische herlezing van de herinneringen van Timmermans’ vrienden Renaat Veremans en Reimond Kimpe, vooral wat hun bijdrage aan de totstandkoming van *Pallieter* betreft. Deze editie van en over *Pallieter* is ongetwijfeld weer een belangrijke bijdrage tot de Timmermansstudie. Alleen zonde dat het commentaargedeele bij een diplomatische editie door zoveel zetfouten wordt ontsierd.

Lut Missinne (Münster)

Léon Hanssen, *Sterven als een polemist. Menno ter Braak 1902-1940*. Deel twee 1930-1940. Amsterdam (Balans) 2001. 727 pp., € 43

‘Wie van Ter Braak meent dat hij maar een half leven heeft gehad, aangezien hij het voortijdig afbrak op 38-jarige leeftijd, moet bedenken dat hij in dat halve leven ruimschoots heeft gepresteerd voor een volledig bestaan.’ Met de constatering van deze waarheid motiveert Léon Hanssen adequaat de omvang van zijn bijna dertienhonderd bladzijden tellende biografie van Menno ter Braak. In 2000 verscheen het eerste deel *Want alle verlies is winst*, over de jaren 1902-1930 (besproken in *Nederlandse letterkunde* 6 (2001), p. 182-185). Ter Braaks mentale en intellectuele ontwikkelingsgang werd daarin gemarkeerd met twee karakteristieken: respectievelijk ‘idealisme’ en ‘nihilisme’. Over de tien laatste jaren van Ter Braaks leven gaat *Sterven als een polemist*, het in 2001 uitgekomen tweede deel van de biografie. Het behelst de periode 1930-1940 en ook hier krijgt het verhaal van Ter Braaks leven een markering waarvan de essentie met een tweetal termen wordt aangeduid: ‘realisme’ en ‘fatalisme’.

Uit het bovenstaande kan men enigszins afleiden dat deze biografie een weloverwogen compositie heeft. Meer nog dan het eerste deel is *Sterven als een polemist* een superieure schrijversbiografie. De samenhang immers tussen leven en werk komt daarin alleen al beter uit de verf omdat het werk in deze periode een veel omvangrijker en

gevarieerder corpus teksten bevat. Hanssen slaagt er overtuigend in dat corpus en de biografische feiten met elkaar in een zinvol verband te brengen. Bovendien zorgt een royale sociaal-culturele, politieke en literair-historische contextualisering ervoor dat leven en werk op verhelderende wijze in de tijd gesitueerd worden. Daarbij beschikt Hanssen over stilistische en compositorische vaardigheden, zodat hij de lezer een *verhaal* kan presenteren dat soms zonder meer spannend is. Hanssen weet de lezer bovendien aan zich te binden door de zogenaamde objectiviteit van de feitenbiografie te vermijden: hij schrijft vanuit een visie. En dat betekent onder meer dat de opvattingen en gedragingen van zijn protagonist nogal eens voorzien worden van een instemmend en verdedigend of afkeurend en veroordelend commentaar. Deze aangename subjectiviteit komt daarnaast tot uiting in de polemische wijze waarop Hanssen – terecht overigens nagenoeg uitsluitend in het notenapparaat – meningen uit de recente secundaire literatuur bespreekt.

In het eerste deel van *Sterven als een polemist* staat de levensbeschouwelijke ontwikkeling centraal die voor Ter Braak in de jaren 1930 tot en met 1936 een omslag betekende van nihilistische afzijdigheid en vrijblijvendheid naar maatschappelijke betrokkenheid en realiteitszin. Voor Ter Braaks particuliere en publieke leven zijn dit bij uitstek jaren van cruciale momenten en gebeurtenissen. De min of meer bekende gegevens uit en manifestaties van Ter Braaks openbare leven komen

hier aan bod: de ontmoeting met Du Perron, de lectuur van Nietzsche, de romans *Hampton Court* en *Dr. Dumay verliest...*, de vorm of vent-discussie, het programmatische essay *Démasqué der schoonheid*, de cultuurkritische autobiografische verhandeling *Politicus zonder partij*, de oprichting en opheffing van *Forum*, het kunstredacteurschap van het Haagse dagblad *Het Vaderland*, de oprichting van het Comité van Waakzaamheid, de zogenaamde roes-discussie over aard en functie van poëzie. De rode draad waarmee Hanssen al deze verschillende aspecten ingenieus met elkaar weet te verbinden, is te formuleren in termen van polemieken, engagement, aanpassing, amor fati, pragmatisme en sociaal-politieke bewustwording. Als gezegd schuwt Hanssen de confrontatie met standpunten van anderen niet. Een voorbeeld van een visie die in ieder geval doeltreffend wordt gerelativeerd, is de inmiddels vrij gangbare opvatting dat *Forum* het modernisme in Nederland om zeep heeft geholpen en dat Ter Braak daarin als anti-modernist voorging. Zonder het modernisme als maat aller dingen te willen zien, attaqueert Hanssen die mening onder meer door de nieuw-realistische schilderkunst waarover Jacob Bendien en An Harrenstein-Schröder in *Forum* schreven als een proeve van modernisme te beschouwen, waardoor Ter Braaks voorkeur voor de schilderkunst van de nieuwe zakelijkheid (George Grosz), het figuratieve surrealisme (Kor Postma) en het magisch realisme (Pyke Koch, Carel Willink) eveneens in een modernistisch kader valt te plaatsen.

Met anticiperende zinswendingen als 'Maar voor het zover kwam, had hij eerst nog een groot drama in zijn persoonlijk leven te doorstaan' wordt de nieuwsgierigheid geprikkeld naar Ter Braaks relationele affaires. *Want alle verlies is winst* bevatte enige opmerkelijke voorbeelden van zijn ongemakkelijke houding jegens erotiek en vrouwen. Ter Braaks problematische intieme omgang met het andere geslacht krijgt in de jaren dertig aanvankelijk een vervolg in zijn relatie met de elf jaar jongere Gerda Geissel, het Berlijnse meisje type typiste, waar, aldus Hanssen, 'geen man naar omkeek die een man van de wereld wilde zijn'. In zijn zoektocht naar het gewone en eenvoudige, in het verlangen zich te verlossen van zijn intellectuelen-hoogmoed, meende Ter Braak weer aansluiting met het 'aardse' leven te vinden door bewust een verhouding onder zijn niveau aan te gaan. Hoe hij het debacle van deze mesalliance ervoer, is te lezen in het gefictionaliseerde verslag ervan in *Dr. Dumay verliest...* Wat wellicht de kern van die mislukking was – zijn impotentie – bleef in de roman evenwel ongenoemd. Naar aanleiding van de resolute wijze waarop Ter Braak zijn Berlijnse verloofde aan de kant zette en de tragische gevolgen daarvan voor haar onderdeel Hanssen niet zonder reden dat de schrijver het leven van Gerda Geissel kapot heeft gemaakt. In Ant Faber, met wie hij in 1933 trouwt, treft Ter Braak uiteindelijk een geliefde als kameraad, die kan omgaan met zijn 'onzekerheid in sexualibus' en die de biograaf jaren later toevertrouwt haar man nimmer in onderbroek, laat staan

naakt, te hebben gezien. Vermakelijk en, tegen het licht van zijn preutsheid, paradoxaal zijn ondertussen Ter Braaks vergeefse pogingen van de ietwat boerse Ant Faber met behulp van parfums, lingerie en cosmetica een kokette vrouw te maken.

Ter Braaks laatste levensjaren staan vooral in het teken van de onvermijdelijke confrontatie met het Hitlerregime en de toenemende oorlogsdreiging. In wat zijn laatste grote essay zou worden, *Van oude en nieuwe christenen* (1937) en in de brochure *Het nationaalsocialisme als rancuneleer* (1937) belichtte hij de perfiditeit van de nazi-ideologie. Bij *Het Vaderland* kreeg hij te maken met een apathisch zo niet welwillend klimaat jegens de nieuwe orde in Duitsland. De beschrijving van het conflict met zijn superieuren dat mede daarvoor ontstond, behoort tot de spannendste episodens van de biografie. Ter Braak toont zich een fel en principieel tegenstander van het nationaal-socialisme en het antisemitisme. Het is dan ook tamelijk absurd dat zijn meest trouwe discipel, Hans Gomperts, in zijn postuum verschenen essay *Een kern van waarheid* (2000) Ter Braak beschuldigde van diepgeworteld racisme en antisemitisme, een geestesgesteldheid die hij in verband bracht met de door hem veronderstelde latente homofilie van zijn leermeester. Hanssen weerlegt deze speculatieve redenering afdoende, maar over Ter Braaks zogenaamde antisemitisme is zijn standpunt minder eenduidig. Enerzijds stelt Hanssen dat Ter Braak geen antisemiet genoemd kan worden omdat 'zijn uitlatingen nergens wijzen op een systematische

afkeer van alle joden'. Anderzijds signaleert hij nogal eens antisemitische vooroordelen, die hij in de structuur van Ter Braaks denken verankerd acht. Het lijkt erop dat de biografie ten aanzien van Ter Braaks kritische en negatieve opmerkingen over joden of het jodendom soms het 'anachronistisch politiek correct denken' aan de dag legt dat hij Gomperts terecht verwijt. Naarmate het duidelijker wordt dat ook in Nederland het nationaal-socialisme aan de macht komt, valt Ter Braak in toenemende mate ten prooi aan gevoelens van melancholie, depressiviteit en fatalisme. Van de laatste vijf dagen van Ter Braaks leven geeft Hanssen een onthutsend precieze reconstructie, en wel zodanig dat tevens enige sacraliserende verhalen rond Ter Braaks suïcide op 14 mei 1940 nog eens gedemythologiseerd worden. Hanssen bevestigt tenslotte nauwkeurig de bevindingen die W.F. Hermans bijvoorbeeld in *Malle Hugo* (1994) publiceerde: Ter Braak stond *niet* op een Gestapo-lijst met onmiddellijk te arresteren personen en de SS stond op 15 mei, de dag na de capitulatie, *niet* op de stoep van de schrijver. Zijn zelfdoding, of beter: euthanasie was de polemische publieke daad van iemand die wist dat voor hem het leven onder een Duitse bezetting ondraaglijk zou worden.

Hans Anten

M. Vogel, *'Baard boven baard.'* Over het Nederlandse literaire en maatschappelijke leven 1945-1960. Van Gennep Amsterdam 2001. ISBN: 90 5515 277 3.

Marianne Vogel gaat in haar boek *Baard boven baard* na hoe de ideeën over de man/vrouwrol die in het naoorlogse Nederland leefden hun weg vonden binnen de literaire kritiek van die periode. Of krasser uitgedrukt: hoe de manlijke dominantie ook de literaire verhoudingen scheef trok.

Het boek opent na de methodologische overwegingen met een hoofdstuk over ‘Genderopvattingen in het maatschappelijk leven,’ dat een helder beeld oplevert van de brede context waarbinnen de toenmalige literatuur ontvangen werd. De rolverdeling was duidelijk in de tijd ‘toen geluk nog heel gewoon was’: de man werkte buitenshuis, de vrouw zorgde binnenskamers voor het gezin. Het opmerkelijke van Vogels overzicht, gelardeerd met sprekende citaten, is dat zelfs meer verlichte geesten als Annie Romein-Verschoor en Anna Blaman veel meer beïnvloed zijn geweest door deze ideologie dan men geneigd zou zijn aan te nemen.

Vervolgens zet Vogel zich aan een kwantitatief en kwalitatief onderzoek van een reeks recensies, te weten de reacties op tien boeken geschreven door vrouwelijke en tien (min of meer vergelijkbare) door manlijke auteurs. De onderzoekster blijft daarbij scherp gespitst op ongelijke behandeling.

In het kwalitatieve deel van haar studie gaat het om de interpretatie van allerlei (voor)oordelen zoals die in de toenmalige kritiek te vinden zijn. De studie loopt ten slotte uit op een pleidooi voor herziening van het bestaande literatuurhistorische beeld van de periode 1945-1960, waarbinnen de strijd tussen de haantjes altijd de meeste aandacht

heeft gekregen.

Dat stereotiepe rolpatronen terug te vinden zijn in de literaire kritiek toont Vogel met een vloed van voorbeelden aan. Wel zijn er m.i. andere accenten te leggen en lijkt het erop of de onderzoekster zich nogal eens door haar enthousiasme laat verleiden tot door-dragen. Wat het eerste betreft: de meest kwetsende reactie voor een auteur is *niet* besproken worden. Wie geen aandacht krijgt in de pers, bestaat niet. Dus zou men verwachten dat, gegeven de algemene neerbuigendheid waarmee de vrouw als auteur nogal eens behandeld werd, boeken van vrouwen minder vaak besproken werden dan die van mannen. Dat blijkt nu helemaal niet het geval binnen het corpus dat Vogel verzameld heeft. Zo’n toch niet onbelangrijk gegeven wordt wel opgemerkt, maar krijgt verder geen aandacht in een studie die helemaal gericht is op literaire mishandeling.

Deze gerichtheid leidt op andere plaatsen tot aanvechtbare redeneringen. Neem het geval van Kees Fens die in *De Linie* de roman *De ingewijden* van Hella Haasse negatief bespreekt. Hij meent (net als Stuiveling overigens) dat het boek te breedvoerig is, teveel details bevat. En hij zet daar dan Vestdijks *De vuuraanbidders* tegenover als toonbeeld van een roman van iemand die zijn stof beheerst. Het commentaar van Vogel op deze passage is curieus. Ze stelt dat Fens in Haasses boek twee eigenschappen bekritiseert die in die tijd typisch werden geacht voor de vrouwelijke auteur: wijdlopigheid en gebrek aan vormkracht. En zo past ook Fens naadloos binnen het patroon dat Vogel

denkt bloot te leggen (p. 195). Een merkwaardige redenering. Stel ik ga een avond uit met allerlei mensen waaronder MacX. Het wordt een vrolijke boel, voortdurend worden rondjes gegeven enz. Op het eind van de avond constateer ik dat er één persoon was die zich voortdurend liet fêteren zonder zelf in de buidel te tasten en ik zeg: 'MacX lijkt me nogal gierig.' Iemand als Vogel zou dan roepen: discriminatie van een Schot. En als ik zou protesteren: 'Al heb je hem geen Schot genoemd, iedereen weet dat het vooroordeel wil dat alle Schotten gierig zijn en *dus* heb je al of niet bewust de man gediscrimineerd op zijn afkomst.' Dat Fens geen moment aan het geslacht van Haasse heeft gedacht, sterker nog: dat hij ook wel eens een roman van een man langdradig en vormeloos zou kunnen vinden, het komt niet bij Vogel op. Op het eind wordt zij hoe langer hoe radicaler. Daar stelt zij dat het moderne, ontluisterende proza 'als in de eerste plaats mannelijk' werd getypeerd (p. 231). Dat mag zo zijn, maar in de praktijk werden juist wel degelijk ook vrouwen naar voren geschoven. De brave Knuvelder zet in zijn zogenaamd 'vijfde deel' (het *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde*) de volgende moderne, 'landerige' auteurs bij elkaar: Reve, Hermans en... Jo Boer. Belangrijker is dat de belangrijkste criticus uit deze periode, Gomperts, het heeft over de 'Blaman-Hermans-Van het Reve-lijn', dat zijn de auteurs die zich kenmerken door 'het cynisch en landerig ontluisteren van de mooie dingen-in-het-leven.' En een gezaghebbende oudere criticus als Anton van

Duinkerken begint zijn recensie van Hermans' *De tranen der acacia's*, met een verwijzing naar drie moderne auteurs: Reve, Blaman en Hermans. Vogel heeft die bespreking wel onder ogen gehad (p. 140), maar het vormt voor haar geen aanleiding om haar veel te pertinente uitspraken over 'manlijke innovatie' te relativiseren.

Aan het eind verwacht ze zich in tegenstrijdige redeneringen waar het gaat om een alternatieve literatuurgeschiedschrijving. Op p. 232 valt ze de mening aan dat 'strijd per se literaire relevantie bezit' (waardoor de heren vooraan komen te staan) om op de volgende bladzij te stellen dat ook vrouwen strijd voeren. Maar... als strijd literatuurhistorisch niet zo belangrijk is, dan doen die strijdbare vrouwen er toch ook niet toe? Dit soort rare kronkels ontsiert een boek dat op zichzelf interessante doorkijkjes in het naoorlogse literaire leven biedt.

Ton Anbeek

